राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपो रिपुः। पत्न्याः पतिः पिता सूनोः किं त्वां भूप वदाम्यहम् ॥
किमेतच्छिरः किं नु ग्रीवा तव तथोदरम्। किमु पादादिकं त्वं वै तवैतत्किं महीपते ॥ १०२ ॥
।स्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूप व्यवस्थितः। कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पर्थिव ॥ १०३ ॥
। व्यवस्थिते तत्त्वे मयाऽहमिति भाषितुम्। पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते कथम् ॥ १०४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
शम्य तस्येति वचः परमार्थसमन्वितम्। प्रश्रयावनतो भूत्वा तमाह नृपतिर्द्विजम् ॥ १ ॥

राजोवाच—
गवन्यत्त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः। श्रुते तस्मिन्भ्रमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ॥ २ ॥

अस्थिरमसदित्युक्तं तन्निदर्शयति—त्वं राजेति ॥ राजत्वादेर्लोकाद्युपाधिकत्वादस्थिरत्वम् ॥ १०१ ॥

अथ * पिण्डः पृथगित्यादिना संक्षेपेणोक्तमर्थमुपपादयन्देहात्मविवेकं प्रकरणार्थमुपसंहरति—त्वं किमेत-
ति ॥ अन्धतमस्यक्षिनिमीलने च निरवयवत्वेनात्मनः प्रत्यक्तया ऽहमिति भासमानत्वात्, इदंबुद्धिबोध्यमदृश्यापर-
ांगं च शिर आदि नात्मा, न चात्मनोऽवयवः ॥ १०२ ॥

समस्तावयवेभ्य इति ॥ तस्मादेभ्यः पृथगात्मा व्यवस्थित इत्यर्थः। निपुणो भूत्वेति पाठः। यथोक्तं
मुनाचार्यैः * अहंबुद्ध्या परागर्थात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते * इति ॥ १०३ ॥

प्रकृतं प्रश्नप्रतिवचनवैयर्थ्यमुपसंहरति—एवमिति ॥ तत्त्वे—आत्मस्वरूपे। पृथक्करणं—पृथक्कारः, देवादि
ातिचरणादिपृथक्कारस्य भेदस्य देहगतत्वेनानात्मधर्मत्वादात्मान्तरेभ्यः पृथक्करणनिष्पाद्यं सोऽहमिति वचनं भाषितुं
शक्यम्, सर्वसाधारणाकारोऽहमिति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

पूर्वाध्याये देहादिव्यतिरिक्त आत्मेत्युक्तम्। अनन्तरेणाध्यायेन स एव [नित्यत्वानन्यार्थत्वानौपाधि-
कत्वादिभिः] परमपुरुषार्थ इत्युच्यते—निशम्येति ॥ परमार्थसमन्वितं परमार्थतया वक्ष्यमाणेनात्मना समन्वितं—
द्विषयम् ॥ १ ॥

भगवन्निति ॥ परमार्थमयम्—आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वेन परमप्रयोजनरूपम्। भ्रमन्ति—परमपुरु-
षार्थशुश्रूषया पर्याकुला भवन्ति ॥ २ ॥

एतद्विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु। भवता दर्शितं विप्र तत्परं प्रकृतेर्महत् ॥ ३ ॥
नाहं वहामि शिबिकां शिबिका न मयि स्थिता। शरीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ॥ ४ ॥
गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता। प्रवर्तन्ते गुणा ह्येते किं ममेति त्वयोदितम् ॥ ५ ॥
एतस्मिन्परमार्थज्ञ मम श्रोत्रपथं गते। मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ॥ ६ ॥
पूर्वमेव महाभागं कपिलर्षिमहं द्विज। प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा श्रेयः किं न्वत्र शंस मे ॥ ७ ॥
तदन्तरे च भवता यदेतद्वाक्यमीरितम्। तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ॥ ८ ॥
कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै किल। विष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्वीमुपागतः ॥ ९ ॥
स एव भगवान्नूनमस्माकं हितकाम्यया। प्रत्यक्षतामत्र गतो यथैतद्भवतोच्यते ॥ १० ॥
तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज। तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच—

भूप पृच्छसि किं श्रेयः परमार्थं नु पृच्छसि। श्रेयांस्यपरमार्थार्थान्यशेषाणि च भूपते ॥ १२ ॥
देवताराधनं कृत्वा धनसंपदमिच्छति। पुत्रानिच्छति राज्यं च श्रेयस्तत्प्राप्तिलक्षणम् ॥ १३ ॥
कर्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि यत्। श्रेयः प्रधानं च फले तदेवानभिसंहिते ॥ १४ ॥
आत्मा ध्येयस्सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परम्। श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मना ॥ १५ ॥
श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोऽथ सहस्रशः। सन्त्यत्र परमार्थस्तु न त्वेते श्रूयतां च मे ॥ १६ ॥
धर्माय त्यज्यते किंतु परमार्थो धनं यदि। व्ययश्च क्रियते कस्मात्कामप्राप्त्युपलक्षणः ॥ १७ ॥

उक्तमनुवदन्नेवं प्रशंसति—एतदिति ॥ यच्च प्रकृतेर्विवेकविज्ञानमस्ति तद्विवेकविज्ञानं यदेतदशेषजन्तुष्वनुवृत्तम्। विवेकविज्ञानम्—आत्मतत्त्वं, तत् प्रकृतेः परं—विलक्षणं महच्च ॥ ३—५ ॥

एतस्मिन्निति ॥ * आत्मा शुद्धोऽक्षर इति वचनात्। परमार्थार्थितां गतं—परमप्रयोजनश्रवणेनार्थितां गतम्। 'परमार्थार्थतां गतम्' इति च पाठः ॥ ६—९ ॥

स एवेति ॥ यथैतदिति। एतत्—आत्मतत्त्वं—परमार्थार्थतां गतम् ॥ १०, ११ ॥

श्रेयः किंन्विति नृपेण पूर्वमुक्तत्वात्, श्रेयःपरमार्थयोरत्यन्तवैलक्षण्यात्तयोः कतरत्पृच्छसीति विकल्पयति—भूपेति ॥ अपरमार्थार्थानि—अपरमार्थवस्तूनि; आर्षत्वादर्थशब्दस्य नपुंसकत्वम् ॥ १२ ॥

धनादियोगान्तमुत्तरोत्तरोत्कृष्टं श्रेयस्सप्तकं दर्शयति—देवतेति त्रिभिः ॥ देवताराधनमिति। तत्प्राप्तिलक्षणं—तेषां धनादीनां प्राप्तिरूपम् ॥ १३ ॥ कर्मेति ॥ फलेऽनभिसंहिते सति, तदेव-कर्म मुख्यं श्रेयः ॥ १४ ॥

आत्मेति ॥ आत्मा ध्येय इति श्रेयः—तद्ध्यानं श्रेय इत्यर्थः। तस्यैव—जीवस्यैव परमात्मना संयोगः—ऐक्यम्। 'श्रेयो यत्परमात्मने' इति च पाठः ॥ १५ ॥

श्रेयांसीति ॥ अनेकानि शास्त्रोक्तानि स्वोत्प्रेक्षितानि च। अत्र—लोके। एते—पदार्थाः, न परमार्थाः—न परमप्रयोजनम्। परमार्थस्तु मे—मत्तः श्रूयताम् ॥ १६ ॥

पुत्रश्चेत्परमार्थः स्यात्सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर। परमार्थभूतस्सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ॥ १८ ॥
एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यस्मिश्चराचरे। परमार्थो हि कार्याणि कारणानामशेषतः ॥ १९ ॥
राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि। परमार्था भवन्त्यत्र न भवन्ति च वै ततः ॥ २० ॥
ऋग्यजुस्सामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तव। परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो मम ॥ २१ ॥
यत्तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया। तत्कारणानुगमनाज्ज्ञायते नृप मृण्मयम् ॥ २२ ॥
एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिदाज्यकुशादिभिः। निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ॥२३॥
अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते। तत्तु नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥ २४ ॥
तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तव। मुक्तिसाधनभूतत्वात्परमार्थो न साधनम् ॥ २५ ॥
ध्यानं नैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम्। भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥ २६ ॥
परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते। मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ २७ ॥
तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न संशयः। परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥ २८ ॥

धनादीनां श्रेयस्त्वं क्रमेण निराकरोति—धर्मायेत्यादि ॥ कामप्राप्त्युपलक्षणः—कामप्राप्तिहेतुः। धनं धर्मकामार्थं त्याज्यत्वान्न स्वयं पुरुषार्थः। यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं स परमार्थः; स आत्मैवेति भावः, *आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः ॥ १७ ॥

पुत्रश्चेदिति ॥ सोऽप्यन्यस्य—स्वपितुः, परमार्थः। तत्पिता च अन्यस्य स्वपितुः परमार्थः। एवं पुत्रस्य पित्रर्थत्वाज्जगति न परमार्थोऽस्ति। एतदुपपादयति—एवं न परमार्थोऽस्तीति ॥ १८ ॥

अशेषेण पुत्रादिकार्याणि कारणानां हि—जनकानां परमार्थः; तस्मान्न परमार्थः। अनन्यार्थो हि परमार्थः ॥ १९ ॥

राज्यादिप्राप्तिरिति ॥ राज्यादिप्राप्तिः परमार्थो यदि, ततः—तर्हि अत्र-लोके, राज्यादयः परमार्था भवन्ति, न भवन्ति च—नश्यन्ति च। कथमस्थिरा राज्यादयः परमार्थ इति भावः। एतदस्थिरत्वं पुत्रादिष्वपि समानम् ॥ २० ॥

धर्मस्य नश्वरत्वमनुमानेन दर्शयति—ऋगित्यादिना ॥ २१—२४ ॥

तदेवेति ॥ तदेव—यज्ञकर्मैव। चेन्नेत्यध्याहारः। न हि परमार्थोऽन्यस्य साधनम् ॥ २५ ॥

ध्यानमिति ॥ परमार्थार्थशब्दितं ध्यानं न परमप्रयोजनभूतवस्तुशब्दवाच्यम्। यतस्तत्परेभ्यो घटादिभ्यो भेदं करोतीति भेदकारि, विशदविशदतराद्यवस्थाभेदं स्वस्य करोति। नैवमवस्थाभेदेन वैषम्यं परमार्थस्य। यद्वा, भेदकारि—स्मृतिप्रत्ययत्वेन क्षणभङ्गुरत्वात्। न तु परमार्थो भंगुरः ॥ २६ ॥

परमात्मेति ॥ इष्यते यदीति शेषः। योगस्तादात्म्यम्, अन्यथा उत्तरार्द्धेनासंगतेः। एतदैक्यं मिथ्या; तत्र हेतुः—अन्यदिति ॥ पूर्वेषु धनादिषु नश्वरत्वादि; योगे तु स्वरूपाभावः ॥ २७ ॥

उपसंहरति—तस्मादिति ॥ एतानि—धनादीनि श्रेयांस्येव न तु परमार्थः। परमार्थस्तु श्रूयताम् ॥२८॥

एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृते परः । जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥ २९ ॥
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः । न योगवान्न युक्तोऽभूनैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ ३० ॥
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ ३१ ॥
वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽस्य परमात्मनः ॥ ३२ ॥
एकस्वरूपभेदश्च बाह्यकर्मवृतिप्रजः । देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि सः ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

परमार्थमाह—एक इति ॥ एकः—देहवन्नानेकोपचयरूपः ; व्यापी-ज्ञानेन सर्वव्यापनस्वभावः । देवमनुष्यादीनां विषमेषु देहेषु स्थितोऽपि समः—परस्परं च समः । शुद्धः—स्वतो निर्मलः । निर्गुणः-सत्त्वादिरहितः । तत्र हेतुः—प्रकृतेः परः—जन्मादिषड्भावविकाररहितः । आत्मा—चेतनः । सर्वगतः—नाशकानामग्निजलादीनां सौक्ष्म्येण व्यापकः । अतो दाहादिरहितः । अव्ययः—अविकलः ॥ २९ ॥

परज्ञानमय इति ॥ परज्ञानमयः—प्रकृष्टज्ञानस्वरूपः । परमज्ञानमय इति च पाठः । परशब्देन विषयज्ञानं व्यावर्त्यते । सुखसंवित्स्वरूप इत्यर्थः । असद्भिः—विनाशिभिर्देवादिनामरूपैः कालत्रयेऽप्ययुक्तः । विभुः—देहेन्द्रियाणां स्वामी ; स्वतः स्वराडिति वा ॥ ३० ॥

एवमेको व्यापीत्यादिना आत्मस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्य देवादिरूपेष्वात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकप्रकारं यद्विज्ञानं-विज्ञानरूपम् असौ परमार्थ इत्याह—तस्येति ॥ देवादिदेहेषु स्थितस्यात्मनस्तद्रूपेण भिन्नत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्याह—द्वैतिन इति ॥ ३१ ॥

आत्मानो हि स्वरूपेण परस्परं भिन्नाः, न तु देवादिरूपेण, तेषामतद्रूपत्वस्योक्तत्वात् । केचिदत्रात्मनां स्वरूपेण भेदो निषिध्यत इत्याहुः ; तदयुक्तम् । * तस्यात्मपरदेहेषु, * तत्र त्वमहमप्यत्र, * अहं त्वं च तथाऽन्ये च, * त्वं चान्ये चेत्याद्यात्मबहुत्वप्रतिपादकबहुवचनविरोधात्, श्रुतिस्मृतिसूत्रन्यायविरोधाच्च । यदि देवादिरूपेणात्मनां न भेदः, कथं तर्हि देवोऽयं, मनुष्योऽयमिति वैषम्येण व्यवहार उपपद्यते ? तत्राह—वेणुरन्ध्रेति ॥ यथा वेणोरनेकरन्ध्रवर्तिनां वाय्वंशानां वायुत्वेनैकाकाराणां रन्ध्रभेदविनिष्क्रमणकृतषड्जादिसंज्ञाभेदः ; एवमात्मनां ज्ञानैकाकाराणां देवादिदेहप्रवेशकृतो देवादिव्यवहारः, न तु तादूप्यकृतः । अभेदव्यापिनः—अभेदेन—वायुत्वाकारेण व्यापिनः । अत्र परमात्मशब्देनात्मैवोच्यते, * परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः, * तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते, इत्यादिदर्शनात् ॥ ३२ ॥

उक्तमर्थं विवृण्वन्नुपसंहरति—एकस्वरूपेति ॥ एकस्वरूपभेदः—* तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थोऽसौ * इत्युक्तज्ञानैकस्वरूपस्यात्मनो भेदः देवादिरूपः, बाह्यकर्मवृतिप्रजः—बाह्यकर्मावरणजातः । फलाभिसन्धियुक्तं भगवत्यसमर्पितं च बाह्यकर्म, आत्मनः स्वरूपबहिर्भूतं वा ; यथा वक्ष्यति * अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या........तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ॥ इति । देवादिभेदश्चायं युगपदनेकेषामेकस्य च कालभेदेनापध्वस्ते आवरणे—कर्मावरणे, स देवादिभेदो न भवति । देवादिभेदोऽपध्वस्त इति च पाठः । यथाह शौनकः * कर्मिणां कर्मभेदेन देवभेदादयो यतः ॥ कर्मक्षयादशेषाणां भेदानां संक्षयस्ततः ॥ इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इत्युक्ते मौनिनं भूयश्चिन्तयानं महीपतिम्। प्रत्युवाचाथ विप्रोऽसावद्वैतान्तर्गतां कथाम् ॥ १ ॥
ब्राह्मणः—श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा। अवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥ २ ॥
ऋभुर्नामाऽभवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। विज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ॥ ३ ॥
तस्य शिष्यो निदाघोऽभूत्पुलस्त्यतनयः पुरा। प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥ ४ ॥
अवाप्तज्ञानतंत्रस्य न तस्याद्वैतवासानाम्। स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर ॥ ५ ॥
देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम्। समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥ ६ ॥
रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन्पार्थिवोत्तम। निदाघो नाम योगज्ञः ऋभुशिष्योऽवसत्पुरा ॥ ७ ॥
दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत्पुरम्। जगाम स ऋभुश्शिष्यं निदाघमवलोककः ॥ ८ ॥
स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे। स्थितस्तेन गृहीतार्घ्यो निजवेश्म प्रवेशितः ॥ ९ ॥
प्रक्षालितांघ्रिपाणिं च कृतासनपरिग्रहम्। उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ॥ १० ॥
ऋभुः—भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदन्नं भवतो गृहे। तत्कथ्यतां कदन्नेषु न प्रीतिस्सततं मम ॥ ११ ॥

निदाघः—

सक्तुयावकवाटयानामपूपानां च मे गृहे। यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ तत्त्वं भुंक्ष्व यथेच्छया ॥ १२ ॥
ऋभुः—कदन्नानि द्विजैतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे। संयावपायसादीनि द्रप्सफाणितवन्ति च ॥ १३ ॥

निदाघः—

हेहे शालिनि मद्गेहे यत्किंचिदतिशोभनम्। भक्ष्योपसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय ॥ १४ ॥

ब्राह्मणः—

इत्युक्ता तेन सा पत्नी मृष्टमन्नं द्विजस्य यत्। प्रसाधितवती तद्वै भर्तुर्वचनगौरवात् ॥ १५ ॥
तं भुक्तवन्तमिच्छातो मृष्टमन्नं महामुनिम्। निदाघः प्राह भूपाल प्रश्रयावनतस्स्थितः ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

इत्युक्त इति ॥ इत्युक्ते—एवमात्मनो वैषम्याभाव उक्ते। क्षुत्पिपासादिधर्मैकत्वभ्रान्त्या आत्मनो द्वैतं चिन्तयानं मौनिनं वाचाऽचोदयन्तं महीपतिमभिप्रायज्ञो विप्रश्चिद्वस्तुवैषम्याभावविषयां कथामुवाच ॥ १—४ ॥

अवाप्तेति ॥ ज्ञानतन्त्रम्—अध्यात्मशास्त्रम्। अद्वैतवासना नेति तर्कयामास। न तस्याद्वैतवासनामिति च पाठः ॥ ५—७ ॥ दिव्यवर्षेति ॥ अवलोककः—अवलोकयितुम् ॥ ८—११ ॥

सक्तिवति ॥ यावको यवविकारः ॥ १२ ॥

कदन्नानीति ॥ मृष्टं—रुच्यं मधुरं वा। संयावः—यवगोधूमविकारो रज्जुरूपो भक्ष्यः। द्रप्सं—दधिघनेतरत्। फाणितं—विकृतगौडानि ॥ १३ ॥

हे हे शालिनीति ॥ शाला—गृहं, तद्वति, गृहिणीत्यर्थः ॥ १४—१६ ॥

निदाघ:—

अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च। अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज॥ १७॥
कनिवासो भवान्विप्र क्व च गन्तुं समुद्यतः। आगम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम्॥ १८॥

ऋभुः—

क्षुद्यस्य तस्य भुक्तेऽन्ने तृप्तिर्ब्राह्मण जायते। न मे क्षुदभवत्तृप्तिं कस्मान्मां द्विज पृच्छसि॥ १९॥
वह्निना पार्थिवे धातौ क्षपिते क्षुत्समुद्भवः। भवत्यम्भसि च क्षीणे नृणां तृडपि जायते॥ २०॥
क्षुत्तृष्णे देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज। (ततः क्षुत्संभवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदा॥)
ततः क्षुत्संभवात्तृप्तिरपि नास्त्येव मे सदा॥ २१॥
मनसः स्वस्थता तुष्टिश्चित्तधर्माविमौ द्विज। चेतसो यस्य तत्पृच्छ पुमानेभिर्न युज्यते॥ २२॥
क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्तासि च यत्त्वया। कुतश्चागम्यते तत्र त्रितयेऽपि निबोध मे॥ २३॥
पुमान्सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः। कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथम्॥ २४॥
सोऽहं गन्ता न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः। त्वं चान्ये च न च त्वं च नान्ये नैवाहमप्यहम्॥२५॥

अपीति॥ तृप्तिः—क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिः, तुष्टिः—अलंबुद्धिः, मनसः क्षोभाभावः स्वास्थ्यम्। अपि ते मनसः स्वास्थ्यमिति च पाठः॥ १७॥ क्वेति। कनिवास इति बहुव्रीहिः। यत्रसायंगृह इतिवत्॥१८—२०॥

क्षुत्तृष्णे इति॥ बुभुक्षापिपासयोरिच्छात्वेन अन्तःकरणधर्मत्वेऽपि देहधर्मत्वाख्या देहस्थधातुक्षयत्वादौपचारिकी। * अशनायापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ मनसः * इति श्रुतौ प्राणधर्मत्वोक्तिश्च प्राणस्यान्तःकरणक्रियाशक्तित्वेन तदभेदात्। तृप्तिग्रहणं तु तुष्ट्यादेरुपलक्षणम्॥ २१॥

मनस इति॥ एतद्धर्मत्रयं मे सदाऽस्तीत्युपचारः। वस्तुतस्तु मनस एव स्वस्थतादयो धर्माः। तस्माद्यस्य चेतस इमे धर्मास्तच्चेत इमांश्चेतोधर्मान् पृच्छ॥ २२, २३॥

पुमानिति॥ नात्र पुंसो गगनवत्परममहत्त्वेन गमनादि निषिध्यते, तथा सति सर्वगतव्यापिपदयोः पौनरुक्त्यात्। पूर्वत्र गमनानुमत्या परिमितत्वाभ्युपगमात्, सूत्रविरोधाच्च न परमहत्त्वमात्मनः। अयमर्थः—सर्वगतः—सर्वत्र देवादिदेहेऽवस्थितः अयमात्मा, व्यापी—निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वात्सर्वाचेतनव्यापनशीलः। अतोऽस्य निरवयवस्यामूर्तस्य चाकाशादिवदतिसौक्ष्म्यात् स्वतो गमनागमने न भवतः। यथा इह सर्वगतानाममूर्तानां जातिगुणादीनां स्वतः क्रिया नास्ति, किन्तु आश्रयद्वारा देशान्तरप्राप्तिः। एवममूर्तस्यात्मनोऽपि देहद्वारा देशान्तरप्राप्तिः, यथा सवाहनस्य पंगोः। यथोक्तं पूर्वत्र * अहं त्वं च तथाऽन्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव। * उपभोगनिमित्तं च सर्वत्र गमनक्रिया। * उपभोगनिमित्तं च देशाद्देशान्तरागमः * इत्यादि। एवं पूर्वापरविरोधादयमेवार्थः। अस्य तवैतद्वचः कथमर्थवदित्यन्वयः॥ २४॥

अतः स्वतो मे गमनादि न संभवति, देह एव गमनादिकर्तेत्यभिप्रायेणाह—सोऽहमिति॥ यथाऽहं न गमनादिकर्ता एवं त्वं चान्ये चात्मानः। नन्वस्ति ह्यहं गच्छामीति प्रत्ययः, तत्राह—न च त्वमिति। यस्त्वया गमनादिकर्तृत्वेनाभिमतो देहो न स त्वम्। एवमुत्तरयोः॥ २५॥

मृष्टं न मृष्टमित्येषा जिज्ञासा मे कृता तव। किं वक्ष्यसीति तत्रापि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥ २६ ॥
किमस्वाद्वथ वा मृष्टं भुंजतोऽस्ति द्विजोत्तम। मृष्टमेव यथाऽमृष्टं तदेवोद्वेगकारकम् ॥ २७ ॥
अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः। आदिमध्यावसानेषु किमन्नं रुचिकारकम् ॥ २८ ॥
मृण्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत्। पार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥ २९ ॥
यवगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि। गुडं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥ ३० ॥
तदेतद्भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत्। तन्मनस्समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणः—

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थाश्रितं नृप। प्रणिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
प्रसीद मद्धितार्थाय कथ्यतां कस्त्वमागतः। नष्टो मोहस्तवाकर्ण्य वचांस्येतानि मे द्विज ॥ ३३ ॥
ऋभुः—ऋभुरस्मि तवाचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज। इहागतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥३४॥
एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत्। वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥

मृष्टमिति ॥ मृष्टं नामृष्टमिति च पाठः। मृष्टं मे देयं नामृष्टमिति मयाऽभिहिते मृष्टामृष्टादिभेदः स्वाभाविक इति वा, अथौपाधिक इति वा किमुत्तरमयं वक्ष्यतीति तव जिज्ञासा कृता, न तु तयोः स्वाभाविकत्वविवेत्यर्थः। तत्रापि—मृष्टामृष्टविषये, श्रूयताम्—अस्वाभाविकत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

तदेवाह—किमस्वाद्विति द्वयेन ॥ किमस्वाद्विति ॥ भुंजानस्य किमन्नं नियमेनास्वादु ? अथवा किमन्नं मृष्टम् ? न किमपीति भावः। तदेवोपपादयति मृष्टमेवेति। अमृष्टमेव यदा यतो मृष्टं, तन्मृष्टमेव चोद्वेगकारकम्। अमृष्टमित्येकस्योभयरूपत्वमस्वाभाविकत्वे हेतुः। तथाहि क्षुधि सत्याम् अमृष्टं—कुल्माषादिकं, मृष्टं-रुच्यं जायते। क्षुदभावे मृष्टात्संयावपायसादेरप्युद्विजते। अतो भोक्तुरवस्थावशादन्नादेः रुच्यत्वारुच्यत्वे नियते, अतो मृष्टामृष्टभेदो न स्वाभाविक इति भावः ॥ २७, २८ ॥

तर्हि तादृगन्नं किं त्वया भुक्तमित्याशंक्य कर्मानीतेन तादृगन्नेन तादृग्देह एव स्थैर्यार्थं लिप्यते नात्मेत्याह—मृण्मयमिति ॥ यवेति ॥ भुक्तस्य यवाद्यन्नस्य स्थूलोंशो मलमूत्रभूतो निर्गच्छति; सूक्ष्मांशो मांसादिधातुः स्यात्; सूक्ष्मतरो मनःपोषक इति द्योतयितुं परमाणुशब्दः। यथा छान्दोग्ये * अन्नमशितं त्रेधा विधीयते इत्यादि ॥ २९, ३० ॥

उपसंहरति तदेतदिति ॥ एतत्—आत्मनो देहव्यतिरिक्तत्वादिकमुक्तमर्थजातं, ज्ञात्वा। मृष्टामृष्टविचारीत्युपलक्षणम्। मृष्टमिदममृष्टमिदम्, देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिकर्मकृतभेदावलम्बि यन्मनस्तदात्मनां ज्ञानैकाकारत्वेन समत्वालम्बि कार्यम्। अनुसंहितं हि साम्यं मुक्तये भवति ॥ ३१—३४ ॥

उक्तमर्थं स्पष्टयति—एवमिति ॥ एवम्—उक्तप्रकारेण इदम्—आत्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारत्वेन एकं—समं विद्धि। न भेदि-देवादिभेदरहितम्। क्षुत्पिपासादिरहितं च विद्धि। अन्यच्च वेदितव्यमस्ति। चेतनाचेतनात्मकं सकलं जगत् वासुदेवस्य—* सर्वत्र * वासनाद्वासुदेवस्य वासितं ते जगत्त्रयम्। सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव

ब्राह्मणः—

तथेत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरस्सरम्। पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययावृभुः ॥ ३६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

ब्राह्मणः—

ऋभुर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर। निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥ १ ॥

नगरस्य बहिस्सोऽथ निदाघं ददृशे मुनिः। महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ॥ २ ॥

दूरे स्थितं महाभागं जनसम्मर्दवर्जकम्। क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात्ससमित्कुशम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च। उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ॥ ४ ॥

निदाघः—

भो विप्र जनसंमर्दो महानेष नरेश्वरः। प्रविविक्षुः पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया ॥ ५ ॥

ऋभुः—नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः। कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मतो मम ॥ ६ ॥

निदाघः—योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृंगसमुच्छ्रितम्। अधिरूढो नरेंद्रोऽयं परिलोकस्तथेतरः ॥ ७ ॥

नमोऽस्तु ते ॥ इत्येवं वसनाद्वासुदेवपदाभिधेयस्य परमात्मनः स्वरूपं—शरीरं विद्धि। * परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज * तानि सर्वाणि तद्वपुः * तत्सर्वं वै हरेस्तनुः * यस्यात्मा शरीरम् * इत्यादि। अत्रात्मस्वरूपनिरूपणप्रकरणनिगमने * तन्मनः समताळम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये * इति वचनात् * एवमेकमिदं विद्धीत्यादिष्वात्मगतमुक्तमेकत्वं ज्ञानैकाकारतया समत्वमेव, न तु स्वरूपैक्यमित्यवगन्तव्यम्। चिदचिदात्मकस्य जगतो वासुदेवशरीरत्ववचनादात्मपरमात्मनोश्चाभेदो महर्षेर्नाभिप्रेत इत्यनु सन्धेयम् ॥ ३५, ३६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

उक्तस्यात्मसाम्यस्य दर्शनं चिरकालयोगसाध्यमित्युत्तराध्यायेनोच्यते—ऋभुरित्यादिना ॥ १–५ ॥

नराधिप इति ॥ नराधिपोऽत्र कतम इति। नैकस्मिन्नप्यात्मनि नराधिपत्वादिविशेषणं पश्यामीति भावः ॥ ६ ॥

भावापरिज्ञानादाह—योऽयमिति ॥ परिलोकः—परिजनः ॥ ७ ॥

ऋभुः—एतौ हि गजराजानौ युगपद्दर्शितौ मम। भवता न विशेषेण पृथक्चिह्नोपलक्षणौ ॥ ८ ॥
तत्कथ्यतां महाभाग विशेषो भवताऽनयोः। ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ९ ॥

निदाघः—

गजो योऽयमधो ब्रह्मन्नुपर्यस्यैष भूपतिः। वाह्यवाहकसंबन्धं को न जानाति वै द्विज ॥ १० ॥
ऋभुः—जानाम्यहं यथा ब्रह्मंस्तथा मामवबोधय। अधश्शब्दनिगद्यं किं किं चोर्ध्वमभिधीयते ॥११॥

ब्राह्मणः—

इत्युक्तस्सहसाऽऽरुह्य निदाघः प्राह तम् ऋभुम्। श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १२ ॥
उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुंजरो यथा। अवबोधाय ते ब्रह्मन्दृष्टान्तो दर्शितो मया ॥ १३ ॥
ऋभुः—त्वं राजेव द्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद्यदि। तदेव त्वं ममाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथा ॥ १४ ॥

ब्राह्मणः—

इत्युक्तस्त्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावुभौ। निदाघस्त्वाह भगवानाचार्यस्त्वमृभुर्ध्रुवम् ॥ १५ ॥
नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतम् मानसं तथा। यथाऽऽचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥ १६ ॥
ऋभुः—तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषणादृतः। गुरुस्नेहादृभुर्नाम निदाघ समुपागतः ॥ १७ ॥
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते। परार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणः—

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्निदाघं स ऋभुर्गुरुः। निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥ १९ ॥
सर्वभूतान्यभेदेन ददर्श स तदाऽऽत्मनः। तथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ॥ २० ॥

एतौ हीति ॥ अयमयमिति हस्तमुद्रयैतौ दर्शितौ। न मया गजत्वेन राजत्वेन चैतावात्मानौ दृष्टौ। अहं तु निर्वाणज्ञानमयावेतौ पश्यामीति भावः ॥ ८–१२ ॥

उपरीति। आरोहणक्रिययैवोत्तरं दर्शयन् तदतिक्रमदोषं परिहरति—दृष्टान्त इति ॥ १३ ॥

त्वमिति ॥ कतमस्त्वमहं तथेति आत्मनो देहरूपभेदाक्षेपः। त्वमहंशब्दयोरर्थौ देहाद्विलक्षण इति भावः ॥ १४, १५ ॥ नान्यस्येति ॥ अद्वैतं—देवादिद्वैतराहित्यम् ॥ १६ ॥

तवेति ॥ शुश्रूषणादृतः—शुश्रूषणेनादृतवान्। "शुश्रूषणाहृतः" इति पाठे शुश्रूषणेन वशीकृतः। आदृत इति कर्तरि रूपम् ॥ १७ ॥

तदेतदिति ॥ तत्—तस्मात्, अद्वैतम्—देवादिभेदरहितं ज्ञानैकाकारं तदेतदात्मस्वरूपम् अद्य संक्षेपेणोपदिष्टम् ॥ १८, १९ ॥

सर्वभूतानीति ॥ सर्वभूतानि—सर्वानात्मनः, सुरनरत्वादिभेदराहित्येन स्वात्मनोऽभेदेन-समत्वेनापश्यत; न त्वेकत्वेन, तथा सति सर्वभूतान्यात्मन इति (पदवैयर्थ्यप्रसङ्गः।) प्रातिपदिकाद्विभक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गः। तथा ब्रह्माभेदेन-तादात्म्येनापश्यत ॥ * आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति सूत्रात् ॥ २० ॥

तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुबांधवः । भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीपते ॥ २१ ॥
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः । भ्रान्तदृष्टिभिरात्माऽपि तथैकः सन्पृथक्पृथक् ॥ २२ ॥

एकस्समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ २३ ॥

श्रीपराशरः—

इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥ २४ ॥

इति भरतनरेन्द्रसारवृत्तं कथयति यश्च शृणोति भक्तियुक्तः ।
स विमलमतिरेति नात्ममोहं भवति च संसरणेषु मुक्तियोग्यः ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयोंऽशः समाप्तः ॥

तथेति ॥ सर्वगतं—तत्तत्कर्मानुगुण्येन तत्तद्देवादिदेहगतम् आमतत्त्वम्, उक्तप्रकारं जानन् तुल्यात्मरिपुबान्धवो भव ॥ २१ ॥

सितनीलेति ॥ एकः सन्—ज्ञानैकाकारेणैकरूपस्सन्, देवादिदेहप्रवेशात्तत्तद्रूपेण भ्रान्त्या पृथक्पृथक् दृश्यते ॥ २२ ॥

अथ * सकलं जगत् वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मन इति पूर्वाध्यायोक्तं सर्वस्य भगवदात्मकत्वं निगमयति—एक इति ॥ यदिहास्ति किंचित्तत्समस्तमेकोऽच्युत एव—तदात्मकमित्यर्थः । तस्मात्ततः परम्—उत्कृष्टम्, अन्यत्–व्यतिरिक्तं च नास्ति ; ततोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीति वा । सर्वात्मनां पूर्वोक्तं ज्ञानैकाकारं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येन अहंत्वमादीनामर्थानां ज्ञानमेवाकार इत्युपसंहरन् देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह—सोऽहमिति ॥ न त्वत्रात्मनां स्वरूपभेदो निषिध्यते । तथा सति देहातिरिक्तोपदेश्यस्वरूपे अहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते । देहात्मविवेकविषयश्चायमुपदेशः । कुतः ? * पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः इति प्रक्रमात् ॥ २३, २४ ॥

इतीति ॥ सारवृत्तं—सारभूतं वृत्तम् । संसरणेष्वात्ममोहं नैति, मुक्तियोग्यः—मुक्तिसाराज्ययोग्यश्च भवतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं श्रीविष्णुपुराण-द्वितीयांशः ॥ २ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेय:—

कथिता गुरुणा सम्यग्भूसमुद्रादिसंस्थितिः। सूर्यादीनां च संस्थानं ज्योतिषां चातिविस्तरात् ॥ १ ॥
देवादीनां तथा सृष्टिर्ऋषीणां चापि वर्णिता। चातुर्वर्ण्यस्य चोत्पत्तिस्तिर्यग्योनिगतस्य च ॥ २ ॥
ध्रुवप्रह्लादचरितं विस्तराच्च त्वयोदितम्। मन्वंतराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥
मन्वंतराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान्। भवता कथितानेताञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥ ४ ॥

श्रीपराशर:—

अतीतानागतानीह यानि मन्वंतराणि वै। तान्यहं भवतः सम्यक्कथयामि यथाक्रमम् ॥ ५ ॥
स्वायंभुवो मनुः पूर्वं परः स्वारोचिषस्तथा। उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ६ ॥
षडेते मनवोऽतीतास्सांप्रतं तु रवेस्सुतः। वैवस्वतोऽयं यस्यैतत्सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥ ७ ॥
स्वायंभुवं तु कथितं कल्पादावन्तरं मया। देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत्कथिता मया ॥ ८ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोस्स्वारोचिषस्य तु। मन्वंतराधिपान्सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥ ९ ॥
पारावतास्सतुषिता देवास्स्वारोचिषेऽन्तरे। विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥ १० ॥
ऊर्जस्स्तंभस्तथा प्राणो दत्तोग्नी ऋषभस्तथा। निरयश्च परीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ११ ॥
चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुतास्स्वारोचिषस्य तु। द्वितीयमेतद्व्याख्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ १२ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मन्नुत्तमो नाम यो मनुः। सुशान्तिर्नाम देवेन्द्रो मैत्रेयासीत्सुरेश्वरः ॥ १३ ॥

अथ तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥

उक्तः प्रथमांशे प्रजासर्गः। द्वितीये तच्छेषः प्रियव्रतवंशः, प्रसक्तः सृष्टानामावासभूतो लोकसन्निवेशः। अथ तृतीयचतुर्थयोर्वैदिकः मनुव्यासादिप्रवर्तितो धर्मः, तत्स्थापको क्षत्रवंशश्च क्रमादुच्यते। तत्रांशद्वयोक्तार्थमनूद्य मन्वन्तराणि पृच्छति- कथित इति ॥ १—४ ॥

अतीतेति ॥ अतीतानागतयोरेव वर्तमानस्यांतर्भावान्न पृथगुक्तिः। इह—वाराहे कल्पे ॥ ५—७ ॥

स्वायंभुवमिति ॥ स्वायंभुवं कथितं प्रथमांशे। तत्र हि तस्य मनोः वंश्याः प्रियव्रताद्या उक्ताः। देवाश्च यामाख्या द्वादश, इन्द्रस्तु विश्वभुगाख्यः, * तेषामिन्द्रस्तदा ह्यासीद्विश्वभुक्प्रथमः स्मृतः, इति वायूक्तेः। ऋषयो मरीच्याद्याः ॥ ८ ॥

अत इति ॥ देवर्षीन्—मरीच्यादीन्। तत्सुतान्—मनुपुत्रान् ॥ ९—१३ ॥

सुधामानस्तथा सत्या जपाश्चाथ प्रतर्दनाः । वशवर्तिश्च पश्चैते गणा द्वादशकास्स्मृताः ॥ १४ ॥
वसिष्ठतनया ह्येते सप्त सप्तर्षयोऽभवन् । अजः परशुदीप्ताद्यास्तथोत्तममनोस्सुताः ॥ १५ ॥
तामसस्यान्तरे देवास्सुपारा हरयस्तथा । सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥ १६ ॥
शिबिरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः । सप्तर्षयश्च ये तेषां सप्त नामानि मे शृणु ॥ १७ ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्धनकस्तथा । पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥ १८ ॥
नरः ख्यातिः केतुरूपो जानुजंघादयस्तथा । पुत्रास्तु तामसस्यासन्राजानस्सुमहाबलाः ॥ १९ ॥
पञ्चमे वापि मैत्रेय रैवतो नाम नामतः । मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चात्रान्तरे शृणु ॥ २० ॥
अमिताभा भूतरया वैकुंठास्सुसमेधसः । एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥ २१ ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथावरः । वेदबाहुस्सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र तत्रासन्रैवतेऽन्तरे ॥ २२ ॥
बलबंधुश्च संभाव्यस्सत्यकाद्याश्च तत्सुताः । नरेन्द्राश्च महावीर्या बभूवुर्मुनिसत्तम ॥ २३ ॥
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा । प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्स्मृताः ॥ २४ ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः । मन्वन्तराधिपानेताँल्लब्धवानात्मवंशजान् ॥ २५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तथा मनुः । मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥ २६ ॥
आप्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः । महानुभावा लेखाश्च पञ्चैते ह्यष्टकागणाः ॥ २७ ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥ २८ ॥
ऊरुः पूरुश्शतद्युम्नप्रमुखास्सुमहाबलाः । चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ २९ ॥
विवस्वतस्सुतो विप्र श्राद्धदेवो महाद्युतिः । मनुस्संवर्तते धीमान् सांप्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥ ३० ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महामुने । पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय त्रिदशेश्वरः ॥ ३१ ॥
वसिष्ठः काश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निस्सगौतमः । विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र तु ॥ ३२ ॥
इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागोऽरिष्ट एव च ॥ ३३ ॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमाँल्लोकविश्रुतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्सुधार्मिकाः ॥ ३४ ॥

सुधामान इति ॥ आद्यतृतीययोर्देवगणानां द्वादशकत्वोक्त्या द्वितीयेऽपि द्वादशकत्वं ज्ञेयम्, * द्वितीये च तृतीये च द्वादशौ द्वौ गणौ स्मृतौ, इति वायूक्तेः ॥ १४ ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठतनया रजोगोत्राद्याः सप्तोक्ताः प्रथमांशे ॥ १५, १६ ॥

शिबिरिति ॥ शतयज्ञोपलक्षण इति ॥ शताश्वमेधकर्तृत्वेनोपलक्षितं सहस्राक्षत्ववज्रित्वादिचिह्नं सर्वेन्द्राणां समम्, * सर्वमन्वंतरेन्द्रास्ते विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः, इति वायूक्तेः ॥ १७—२३ ॥

स्वारोचिष इति ॥ आदिसर्गे प्रथमषष्ठमन्वोरन्वयस्योक्तत्वादिह स्वारोचिषादिचतुष्कस्यान्वयमाह—प्रियव्रतान्वया इति ॥ २४—३४ ॥

विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता । मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥ ३५ ॥
अंशेन तस्या जज्ञेऽसौ यज्ञस्स्वायंभुवेऽन्तरे । आकूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥ ३६ ॥
ततः पुनस्स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे । तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैस्सह ॥ ३७ ॥
औत्तमेऽप्यन्तरे देवस्तुषितस्तु पुनस्स वै । सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैस्सह सुरोत्तमैः ॥ ३८ ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि । हर्यायां हरिभिस्सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥ ३९ ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवस्संभूत्यां मानसोऽभवत् । संभूतो रैवतैस्सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥ ४० ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठैर्दैवतैः सह ॥ ४१ ॥
मन्वन्तरेऽत्र संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज । वामनः काश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह ॥ ४२ ॥
त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकाञ्जित्वा येन महात्मना । पुरंदराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकंटकम् ॥ ४३ ॥
इत्येतास्तनवस्तस्य सप्त मन्वन्तरेषु वै । सप्तस्वेवाभवन्विप्र याभिः संवर्धिताः प्रजाः ॥ ४४ ॥
यस्माद्विष्टमिदं विश्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मात्स प्रोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥ ४५ ॥

सर्वे च देवा मनवस्समस्तास्सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ।
इन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः ॥ ४६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वंतराणि वै । भविष्याण्यपि विप्रर्षे ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

सूर्यस्य पत्नी संज्ञाऽभूत्तनया विश्वकर्मणः । मनुर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने ॥ २ ॥

विष्णुशक्तिरिति ॥ विष्णुशक्तिः—विष्णोरंशः । देवत्वेन मन्वादिजगद्रक्षकेण यज्ञादिदेवतारूपेणाधितिष्ठति, मन्वादीनिति शेषः ॥ ३५ ॥

अंशेनेति ॥ तस्य—विष्णोरंशेन स्वायंभुवेऽन्तरे यज्ञो जज्ञे । तस्येति पुँल्लिंगनिर्देशः पाठान्तरे । कथं जज्ञे इत्यत्राह—आकूत्यामिति ॥ ३६—४५ ॥

विष्णुत्वमेव विवृणोति— सर्वे चेति ॥ ४६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

सूर्यस्येति ॥ अष्टममनोः प्रसंगाद् यमादीनां जन्मेतिहासः ॥ १, २ ॥

असहन्ती तु सा भर्तुस्तेजश्छायां युयोज वै। भर्तृश्शुश्रूषणेऽरण्यं स्वयं च तपसे ययौ ॥ ३ ॥
संज्ञेयमित्यथार्कश्च छायायामात्मजत्रयम्। शनैश्चरं मनुं चान्यं तपतीं चाप्यजीजनत् ॥ ४ ॥
छायासंज्ञा ददौ शापं यमाय कुपिता यदा। तदाऽन्येयमसौ बुद्धिरित्यासीद्यमसूर्ययोः ॥ ५ ॥
ततो विवस्वानाख्यातां तयैवारण्यसंस्थिताम्। समाधिदृष्ट्या ददृशे तामश्वां तपसि स्थिताम् ॥ ६ ॥
वाजिरूपधरस्सोऽथ तस्यां देवावथाश्विनौ। जनयामास रेवन्तं रेतसोऽन्ते च भास्करः ॥ ७ ॥
आनिन्ये च पुनः संज्ञां स्वस्थानं भगवान्रविः। तेजसश्शमनं चास्य विश्वकर्मा चकार ह ॥ ८ ॥
भ्रममारोप्य सूर्यं तु तस्य तेजोविशातनम्। कृतवानष्टमं भागं स व्यशातयदव्ययम् ॥ ९ ॥
यत्तस्माद्वैष्णवं तेजश्शातितं विश्वकर्मणा। जाज्वल्यमानमपतत्तद्भूमौ मुनिसत्तम ॥ १० ॥
त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत्। त्रिशूलं चैव शर्वस्य शिबिकां धनदस्य च ॥ ११ ॥
शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषां च यदायुधम्। तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा व्यवर्धयत् ॥ १२ ॥
छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते ॥ १३ ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत्सावर्णिकमथाष्टमम्। तच्छृणुष्व महाभाग भविष्यत्कथयामि ते ॥ १४ ॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः। सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तथा सुराः ॥ १५ ॥
तेषां गणाश्च देवानामेकैको विंशकः स्मृतः। सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान्मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथा परः। मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृंगश्च सप्तमः ॥ १७ ॥
विष्णुप्रसादादनघः पातालान्तरगोचरः। विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १८ ॥
विराजश्चोर्वरीवांश्च निर्मोकाद्यास्तथाऽपरे। सावर्णेस्तु मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ १९ ॥
नवमो दक्षसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ॥ २० ॥

असहन्तीति ॥ छायां—प्रतिकृतिं, तद्वदत्यन्तात्मसदृशीं कांचित्स्त्रियं कृत्वा, शुश्रूषणे युयोज—न्ययुंक्त ॥ ३, ४ ॥

छायेति ॥ छायारूपा संज्ञा स्वपुत्रपक्षपातिनी कुपिताय आत्मानं पदा जिघांसते यमाय तव पादः पतत्विति यदा शापं ददौ तदा जनन्याः शापो न संभवतीति अन्येयमित्यसौ बुद्धिरासीत् ॥ ५, ६ ॥

वाजिरूपधर इति ॥ रेतसोऽन्त इति रेवन्तत्वनिरुक्तिः ॥ ७, ८ ॥

भ्रममिति ॥ भ्रमः—खड्गादीनां नैशित्यकरणं कषणशाणचक्रम् ॥ ९, १० ॥

त्वष्टैवेति ॥ शिबिकां— पुष्पकाख्याम् * विमानयोधी धनदो व्यनदत्पुष्पके स्थितः, इति हरिवंशोक्तेः। आयुधविशेषो वा ॥ ११ ॥

शक्तिमिति ॥ व्यवर्धयत्-व्यरचयत्। व्यकल्पयदिति च पाठः ॥ १२—१४ ॥

सावर्णिरिति ॥ ततः—तस्मिन्मनौ ॥ १५, १६ ॥

पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणश्च ते त्रिधा । भविष्यन्ति तथा देवा ह्येकैको द्वादशो गणः ॥ २१ ॥
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ॥ २२ ॥
सवनो द्युतिमान् भव्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा । ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥ २३ ॥
धृतकेतुर्दीप्तिकेतुः पञ्चहस्तनिरामयौ । पृथुश्रवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥ २४ ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः । सुधामानो विशुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥ २५ ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः । सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा ताञ्छृणुष्व ह ॥ २६ ॥
हविष्मान्सुकृतस्सत्यस्तपोमूर्तिस्तथाऽपरः । नाभागोऽप्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥ २७ ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणादयो दश । ब्रह्मसावर्णिपुत्रास्तु रक्षिष्यन्ति वसुंधराम् ॥ २८ ॥
एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ॥ २९ ॥
विहंगमाः कामगमा निर्वाणा रुचयस्तथा । गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानां च भविष्यताम् ।
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चेन्द्रश्च वै वृषा ॥ ३० ॥
निस्स्वरश्चाग्नितेजाश्च वपुष्मान्घृणिरारुणिः । हविष्माननघश्चैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥ ३१ ॥
सर्वत्रगस्सुधर्मा च देवानीकादयस्तथा । भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥ ३२ ॥
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः । ऋतुधामा च तत्रेन्द्रो भविता शृणु मे सुरान् ॥ ३३ ॥
हरिता रोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज । सुकर्माणस्सुरापाश्च दशकाः पंच वै गणाः ॥ ३४ ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोरतिः । तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ।
सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ॥ ३५ ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा । मनोस्तस्य महावीर्या भविष्यन्ति सुता नृपाः ॥ ३६ ॥
त्रयोदशो रुचिर्नामा भविष्यति मुने मनुः ॥ ३७ ॥
सुत्रामाणस्सुकर्माणः सुधर्माणस्तथामराः । त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां यत्र वै गणाः ॥ ३८ ॥
दिवस्पतिर्महावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥ ३९ ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्प्यो निरुत्सुकः । धृतिमानव्ययश्चान्यस्सप्तमस्सुतपा मुनिः ।
सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ॥ ४० ॥
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥ ४१ ॥
भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः । शुचिरिन्द्रस्सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥ ४२ ॥

दीप्तिमानिति ॥ व्यासादीनां ब्रह्मापरोक्ष्ये सत्यपि आधिकारिककर्मक्षयावधि स्वातन्त्र्यत्वात्, पुनस्सप्तर्षित्वेऽप्यविरोधः, * यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायात् ॥ १७—२७ ॥

सुक्षेत्रेति ॥ सुक्षेत्रादयो मनुपुत्राः ॥ २८—४२ ॥

चाक्षुपाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिकास्तथा । वाचावृद्धाश्च वै देवास्सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥ ४३ ॥
अग्निबाहुश्शुचिश्शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च । युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु ॥ ४४ ॥
ऊरुर्गंभीरबुद्ध्याद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः । कथिता मुनिशार्दूल पालयिष्यन्ति ये महीम् ॥ ४५ ॥
चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्लवः । प्रवर्तयन्ति तानेत्य भुवं सप्तर्षयो दिवः ॥ ४६ ॥
कृतेकृते स्मृतेर्विप्र प्रणेता जायते मनुः । देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरं तु तत् ॥ ४७ ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं तु तैः । तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥ ४८ ॥
मनुस्सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोस्सुताः । मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥ ४९ ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वन्तरैर्द्विज । सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निश्शेष उच्यते ॥ ५० ॥
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम । ब्रह्मरूपधरश्शेते शेषाहावम्बुसंप्लवे ॥ ५१ ॥
त्रैलोक्यमखिलं ग्रस्त्वा भगवानादिकृद्विभुः । स्वमायासंस्थितो विप्र सर्वभूतो जनार्दनः ॥ ५२ ॥
ततः प्रबुद्धो भगवान् यथा पूर्वं तथा पुनः । सृष्टिं करोत्यव्ययात्मा कल्पेकल्पे रजोगुणः ॥ ५३ ॥
मनवो भूभुजस्सेन्द्रा देवास्सप्तर्षयस्तथा । सात्त्विकोंशः स्थितिकरो जगतो द्विजसत्तम ॥ ५४ ॥
चतुर्युगेऽप्यसौ विष्णुः स्थितिव्यापारलक्षणः । युगव्यवस्थां कुरुते यथा मैत्रेय तच्छृणु ॥ ५५ ॥
कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् । ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५६ ॥
चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः । दुष्टानां निग्रहं कुर्वन्परिपाति जगत्त्रयम् ॥ ५७ ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः । करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥ ५८ ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः । कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान्मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥ ५९ ॥
एवमेतज्जगत्सर्वं शश्वत्पाति करोति च । हन्ति चान्तेऽप्यनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि यत् ॥ ६० ॥

चाक्षुषा इति ॥ चाक्षुषाद्या गणास्सप्तकाः ॥ ४३—४५ ॥

चतुर्युगान्त इति ॥ चतुर्युगान्त इत्यादिना मन्वन्तराधिकारिकृत्योक्तिः । तान् कलियुगान्ते अनध्ययनादुत्सन्नसंप्रदायान् वेदान् कृतारंभे भुव्यंशेनावतीर्य प्रवर्तयन्ति ॥ ४६ ॥

कृतेकृत इति ॥ मनुस्तु प्राचीनाः स्मृतीः स्वायंभुवदक्षादिकृताः प्रवर्तयति ॥ ४७—५० ॥

तावत्प्रमाणेति ॥ ब्रह्मरूपधरः—ब्रह्मशरीरमधिष्ठाय ॥ ५१ ॥

त्रैलोक्यमिति ॥ स्वमायासंस्थितः—* आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः *; संकल्पज्ञानं वा माया ॥ ५२, ५३ ॥　मनव इति ॥ सात्विकोंऽशः—भगवतस्सात्त्विकतनुः ॥ ५४ ॥

चतुर्युगेऽपि, न केवलं मन्वन्तरे ॥ ५५—५७ ॥

वेदमिति ॥ चतुर्भेदम्—ऋगादिरूपेण शाखाशतैर्बहुलमित्यन्वयः ॥ ५८—६० ॥

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वभूतान्महात्मनः। तदत्रान्यत्र वा विप्र सद्भावः कथितस्तव ॥ ६१ ॥
मन्वन्तराण्यशेषाणि कथितानि मया तव। मन्वन्तराधिपाश्चैव किमन्यत्कथयामि ते ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथा सर्वमिदं जगत्। विष्णुर्विष्णौ विष्णुतश्च न परं विद्यते ततः ॥ १ ॥
एतत्तु श्रोतुमिच्छामि व्यस्ता वेदा महात्मना। वेदव्यासस्वरूपेण यथा तेन युगेयुगे ॥ २ ॥
यस्मिन्यस्मिन्युगे व्यासो यो य आसीन्महामुने। तंतमाचक्ष्व भगवञ्छाखाभेदांश्च मे वद ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

वेदद्रुमस्य मैत्रेय शाखाभेदास्सहस्रशः। न शक्या विस्तराद्वक्तुं संक्षेपेण शृणुष्व तम् ॥ ४ ॥
द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने। वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितः ॥ ५ ॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च। हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः ॥ ६ ॥
यथाऽसौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः। वेदव्यासाभिधाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विषः ॥ ७ ॥
यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा येये स्युस्तान्निबोध मे। यथा च भेदश्शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥८॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः। वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्द्वापरेषु पुनःपुनः ॥ ९ ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशति सत्तम। चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः ॥ १० ॥

भूतमिति ॥ उपसंहरति—तदत्रेति। सर्वभूताद्भगवतो व्यतिरिक्तं नास्तीत्येष सद्भावोऽत्र प्रकरणान्तरे च कथितः ॥ ६१, ६२ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

ज्ञातमिति ॥ जगद्विष्णुरिति तदात्मकत्वमुक्तं, विष्णाविति लयस्थित्योः स्थानत्वं, विष्णुत इति कारणत्वम् ॥ १—५ ॥

वीर्यमिति ॥ वीर्यम्—उत्साहः, तेजः—तपोयोगादिजनितः प्रभावः, बलं—धारणाशक्तिः ॥ ६—९ ॥

वेदव्यासा इति ॥ व्यतीताः—निवृत्ताधिकाराः। अष्टाविंशतीत्यार्षस्सुलोपः ॥ १० ॥

द्वापरे प्रथमे व्यस्तस्स्वयं वेदस्स्वयंभुवा । द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥ ११ ॥
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे च बृहस्पतिः । सविता पंचमे व्यासः षष्ठे मृत्युस्स्मृतः प्रभुः ॥ १२ ॥
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः । सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥ १३ ॥
एकादशे तु त्रिशिखो भरद्वाजस्ततः परः । त्रयोदशे चान्तरिक्षो वर्णी चापि चतुर्दशे ॥ १४ ॥
त्रय्यारुणः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः । ऋतुंजयः सप्तदशे तदूर्ध्वं च जयस्स्मृतः ॥ १५ ॥
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजाच्च गौतमः । गौतमादुत्तरो व्यासो हर्यात्मा योऽभिधीयते ॥ १६ ॥
अथ हर्यात्मनोऽन्ते च स्मृतो वाजश्रवा मुनिः । सोमशुष्कायणस्तस्मात्तृणबिंदुरिति स्मृतः ॥१७॥
ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते । तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ॥ १८ ॥
जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः । अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥
एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ॥ २० ॥
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति । व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने ॥ २१ ॥
ध्रुवमेकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येव व्यवस्थितम् । बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ २२ ॥
प्रणवावस्थितं नित्यं भूर्भुवस्स्वरितीर्यते । ऋग्यजुस्सामाथर्वाणो यत्तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २३ ॥
जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्यत्तत्कारणसंज्ञितम् । महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ २४ ॥

द्वापर इति । द्वितीयो मनुर्व्यासः, * ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते, इति वायूक्तेः ॥ ११—१५ ॥ तत इति ॥ उत्तमादिचतुष्कस्य पुराणान्तरप्रसिद्धानि हर्यात्मादिनामान्तराणि ॥ १६—१९ ॥

एक इति ॥ द्वापरादिषु—द्वापरः आदिर्येषां तानि द्वापरादीनि तेषु, द्वापरसन्ध्यंशेष्वित्यर्थः, द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः । * द्वापरे तु परावृत्ते मनोस्स्वायंभुवेऽन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते * इति वायूक्तेः, शंतनुसमकाले द्वैपायनोत्पत्तिप्रसिद्धेश्च ॥ २०, २१ ॥

अथ वेदविभागान् वक्ष्यन् प्रथमं परतत्त्वप्राप्त्युपायतयोपास्यमिति दर्शयितुं प्रणवात्मकं शब्दब्रह्म प्रणमति—ध्रुवमिति द्वयेन ॥ ध्रुवमिति ॥ ध्रुवम्—अविनाशि, ओमित्येव व्यवस्थितं—वेदविभागेऽप्यविभक्तम् अविकृतं च, यत्प्रणवाख्यमेकाक्षरं ब्रह्म तद्बृहत्वबृंहणत्वाभ्यां ब्रह्मेत्यभिधीयते, * यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म * इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

बृहत्त्वबृंहणत्वे उपपादयति—प्रणवावस्थितमिति ॥ व्याहृतित्रयमृगादिचतुष्टयं च प्रणवावस्थितमीर्यत इति यावत्, तस्माच्छब्दात्मने तस्मै ब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । प्रणवस्य कारणावस्थायामन्तर्गतव्याहृत्यादिकत्वेन बृहत्त्वम् । कार्यावस्थायां व्याहृतिवेदरूपेण परिणामात् बृंहणत्वमिति भावः ॥ २३ ॥

अथ प्रणवं कारणतया प्रधानतादात्म्येन स्तुवन् प्रणमति—जगत इत्यादिना बहुधात्मकमित्यन्तेन ॥ जगत इति ॥ प्रलयोत्पत्त्योरिति । प्रधानाद्धि जगदुत्पत्तिः, तस्मिन् लयः, तस्मात्तयोस्तत्कारणम् ॥ २४ ॥

ागाधापारमक्षय्यं जगत्संमोहनालयम् । स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ २५ ॥
ांख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिश्शमदमात्मनाम् । यत्तदव्यक्तममृतं प्रवृत्तिर्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २६ ॥
ाधानमात्मयोनिश्च गुहासंस्थं च शब्द्यते । अविभागं तथा शुक्रमक्षयं बहुधात्मकम् ॥ २७ ॥
रमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमोनमः । यद्रूपं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ॥ २८ ॥
एतद्ब्रह्म त्रिधा भेदमभेदमपि स प्रभुः । सर्वभूतेष्वभेदोऽसौ भिद्यते भिन्नबुद्धिभिः ॥ २९ ॥
। ऋङ्मयस्साममयः सर्वात्मा स यजुर्मयः । ऋग्यजुस्साससारात्मा स एवात्मा शरीरिणाम् ॥३०॥

स भिद्यते वेदमयस्स्ववेदं करोति वेदैर्बहुभिस्सशाखम् ।
शाखाप्रणेता स समस्तशाखाज्ञानस्वरूपो भगवाननन्तः ॥ ३१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अगाधापारमिति ॥ जगत्संमोहनालयं—पापिनां संमोहनतमोगुणालयम् । स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां—सत्त्वरजःकार्याभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषार्थस्य साधनम् ॥ २५ ॥

सांख्येति ॥ निष्ठा—प्रतिष्ठा । पुरुषविवेकोपायतया शमदमात्मनां योगिनां गतिः—शमादिप्राप्त्युपायः ॥२६॥

प्रधानमिति ॥ आत्मनो योनिः—आत्मा-परमात्मा, तस्य योनिः—उपनिषत्स्वव्यक्ताद्यक्षरान्तैः शब्दैर्यत् बहुधात्मकं—बहुविधं शब्द्यते तस्मै प्रधानात्मने शब्दब्रह्मणे नमः । कार्यदशायां महदादिरूपेण वा बहुधात्मकम् । उक्तैर्गुणैः पूजितत्वात्सुशब्दप्रयोगः ॥ २७ ॥

अथ प्रणवं भगवद्रूपत्वेन स्तुवन् प्रणमति—परमब्रह्मण इति ॥ परमब्रह्मत्वं च वासुदेवरूपत्वात् ॥२८॥

एतदिति ॥ अकाराद्यवयवरूपेण त्रिधा भिन्नम्, अवयविरूपेण च अभिन्नम् एतत्—प्रणवरूपं ब्रह्म, स प्रभुः—वासुदेवः, तद्रूपत्वात्तद्वाचकत्वाच्च । स च सर्वभूतेष्वात्मतयाऽवस्थितोऽप्यभेदः—एकः, प्रभुत्वादकलुषश्च, स्वाधिष्ठिताभिर्भिन्नाभिर्मूर्तिभिरेव भिद्यते ॥ २९ ॥

अतस्सर्वात्मत्वात्स एव ऋगादिमूर्तिरित्याह—स ऋङ्मय इति ॥ सारः—ऋगादिप्रतिपाद्यश्चतुर्विधः पुरुषार्थः, तदात्मा । शरीरिणां—क्षेत्रज्ञानाम् ॥ ३० ॥

भगवतस्सर्वात्मत्वं निगमयति—स भिद्यत इति ॥ सः—अभ्यस्तवेदमयस्सन् ऋग्वेदाद्यात्मना भिद्यते । स एव शाखाप्रणेतृभूतव्यासादिर्भूत्वा वेदं सशाखं बहुभिरवांतरशाखाभेदैर्भिन्नं च करोति । समस्तशाखाश्च स एव ॥ ३१ ॥

इति विष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसम्मितः । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥
ततोऽत्र मत्सुतो व्यासो अष्टाविंशतिमेऽन्तरे । वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्द्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ २ ॥
यथा च तेन ते व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता । वेदास्तथा समस्तैस्तैर्व्यस्ता व्यासैस्तथा मया ॥ ३ ॥
तदनेनैव वेदानां शाखाभेदान्द्विजोत्तम । चतुर्युगेषु रचितान्समस्तेष्ववधारय ॥ ४ ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥ ५ ॥
तेन व्यस्ता यथा वेदा मत्पुत्रेण महात्मना । द्वापरे ह्यत्र मैत्रेय तन्मे शृणु यथातथम् ॥ ६ ॥
ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ शिष्यान्स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ ७ ॥
ऋग्वेदपाठकं पैलं जग्राह स महामुनिः । वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ ८ ॥
जैमिनं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमंतुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ९ ॥
रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिः । सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥ १० ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

आद्य इति ॥ आद्यः सर्गादौ चतुर्मुखेनाविभक्तः पठितः । चतुष्पादः ऋगादिरूपेण । शतसाहस्रेति अनंतशाखासमुदायरूपः । ततः—तस्माद्दशगुणो यज्ञः प्रावर्तत । दशगुणो-दशविधः, स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सोम इति । तथा * पंच वा एते महायज्ञाः * इत्युपक्रम्य * देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः * इति श्रुतौ वैतानिका गार्ह्याश्च दश यज्ञाः । * द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकम् । श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यात्सर्व एव हि इति भागवतोक्तगुणदशकवान् वा, अत्र पक्षे गुणशब्दोऽङ्गवचनः ॥ १ ॥

तत इति ॥ चतुर्द्धा—ऋगादिरूपेण ॥ २ ॥ यथेति ॥ तथा मया षड्विंशे व्यस्ताः ॥ ३ ॥

तदिति ॥ अनेन वर्तमानेन नारायणांशेन द्वैपायनेन निदर्शनभूतेन समस्तेषु चतुर्युगेषु वेदपारगैरेव शाखाभेदान् रचितानवधारयेत्यर्थः ॥ ४—९ ॥

रोमहर्षणेति ॥ * आर्षं बहुविधाख्यानं देवर्षिचरिताश्रयम् ॥ इतिहास इति प्रोक्तं भविष्यद्भूतकर्मगम ॥ १० ॥

एक इति ॥ यजुर्वेदे ह्यध्वर्युक्रियाबाहुल्याद्यजनसाधनत्वाच्च यजुःप्राचुर्यात्सर्वोऽपि वेदो यजुरित्युक्तम् । * यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमयुञ्जत ॥ यजनाद्धि यजुर्वेद इति शास्त्रस्य निश्चयः इति वायूक्तेः ॥ अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माख्यचतुर्होतृकर्तृकं कर्म चातुर्होत्रं तच्चतुर्धा कृते वेदेऽभूत् । तेन कर्मणा यज्ञमकरोत्—प्रावर्तयत् ॥ ११ ॥

ाध्वर्यवं यजुर्भिस्तं ऋग्भिर्होत्रं तथा मुनिः । औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥ १२ ॥

तस्स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान्मुनिः । यजूंषि च यजुर्वेदं सामवेदं च सामभिः ॥ १३ ॥

ाज्ञां चाथर्ववेदेन सर्वकर्माणि च प्रभुः । कारयामास मैत्रेय ब्रह्मत्वं च यथास्थिति ॥ १४ ॥

ोऽयमेको महावेदतरुस्तेन पृथक्कृतः । चतुर्धाऽथ ततो जातं वेदपादपकाननम् ॥ १५ ॥

बेभेद प्रथमं विप्र पैलो ऋग्वेदपादपम् । इन्द्रप्रमितये प्रादाद्बाष्कलाय च संहिते ॥ १६ ॥

ातुर्धा स बिभेदाथ बाष्कलोऽपि च संहिताम् । बोधादिभ्यो ददौ ताश्च शिष्येभ्यस्स महामुनिः ॥१७॥

ोध्याग्निमाढकौ तद्वद्याज्ञवल्क्यपराशरौ । प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥ १८ ॥

द्रप्रमितिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः । मांडुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥ १९ ॥

तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ॥ २० ॥

ेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् । चकार संहिताः पंच शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ॥ २१ ॥

ास्य शिष्यास्तु ये पंच तेषां नामानि मे शृणु । मुद्गलो गोमुखश्चैव वात्स्यश्शालीय एव च ।
शिशिरः पंचमश्चासीन्मैत्रेय सुमहामतिः ॥ २२ ॥

संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णस्तथेतरः । निरुक्तमकरोत्तद्वच्चतुर्थं मुनिसत्तम ॥ २३ ॥

क्रौंचो वैतालिकस्तद्वद्बलाकश्च महामुनिः । निरुक्तश्च चतुर्थोऽभूद्वेदवेदांगपारगः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रपंचयति —आध्वर्यमिति ॥ ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिरिति । अत्रापिशब्देन त्रयी समुच्चीयते, ब्रह्मत्वशब्देन ब्रह्मात्विज्यं पुरोहितकृत्यं चोच्यते, * नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोति * इति श्रुतेः पुरोहितस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् । अयमर्थः, * अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्यया * इति ब्राह्मणात् * यज्ञं व्याख्यास्यामस्स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते * इति सूत्राच्च ब्रह्मकृत्यं त्रिभिर्वेदैश्चक्रे । तथाऽथर्वणोक्तं राज्ञां शांतिकपौष्टिकाभिचारिकादिपुरोहितकृत्यमथर्वभिश्चक्र इति तं चतुर्द्धेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

चातुर्विध्यं प्रपंचयति—ततस्स इति ॥ ततः—वेदसमुदायात् ॥ १३ ॥

राज्ञामिति ॥ यथास्थिति–शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण ॥ १४ ॥

सोऽयमिति ॥ ततः–पृथक्कृतेभ्यः, अनंतशाखात्मकवेदपादपकाननं जातम् ॥ १५–१७ ॥

बोध्याग्निमाढकौ तद्वदिति ॥ तस्याः–बाष्कलसंहितायाः ॥ १८—२० ॥

वेदमित्र इति ॥ ताम्–इन्द्रप्रमितिसंहितां शाकल्यः पंचधा कृत्वा मुद्गलादिभ्योऽदात् ॥ २१, २२ ॥

संहितेति ॥ तामेव शाकल्यसब्रह्मचारी शाकपूर्णस्त्रिधा कृत्वा क्रौंचादिभ्योऽदात् । वेदशब्दनिर्वचनरूपं निरुक्ताख्यं वेदांगं च कृत्वा निरुक्ताख्यायादात् ॥ २३, २४ ॥

इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यनुशाखा द्विजोत्तम। बाष्कलिश्चापरास्तिस्रस्संहिताः कृतवान्द्विज ॥ २५ ॥
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्तिताः ॥ २६ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
यजुर्वेदतरोश्शाखास्सप्तविंशन्महामुनिः। वैशंपायननामाऽसौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तत्राभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज। शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरस्सदा ॥ ३ ॥
ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ॥ ४ ॥
पूर्वमेवं मुनिगणैस्समयो यः कृतो द्विज। वैशंपायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥ ५ ॥
स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमताडयत् ॥ ६ ॥
शिष्यानाह च भोः शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥ ७ ॥
अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेभिर्भगवन् द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ८ ॥
ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत्त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥ ९ ॥
निस्तेजसो वदस्येनान्यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभंगकारिणा ॥ १० ॥
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलं त्वयाऽधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ ११ ॥
श्रीपराशरः—
इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः ॥१२॥

इतीति ॥ तामेवान्यश्शाकल्यसब्रह्मचारी बाष्कलिस्तिस्रस्संहिताः कृतवान्। तस्य शिष्याः कालायन्यादयस्तेभ्योऽदादित्यर्थः ॥ २५, २६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

यजुर्वेदतरोरिति ॥ सप्तविंशतिं यजुषः प्रधानशाखाः। ब्रह्मांडोक्तः षडशीतिपक्षः तत्प्रतिशाखाविवक्षया। ताश्च काण्वादिशुक्लयजुःपंचदशकं च संहत्यैकशतमध्वर्युशाखाः आपस्तंबोक्तास्स्युः ॥ १—३ ॥

ऋषिरिति ॥ अद्य—अस्मिन् दिने ॥ ॥ ४—६ ॥

यद्गुरुणा कार्यं तत्तस्य पुत्रशिष्यादिभिरपि कार्यमिति भावेनाह—शिष्यानिति ॥ ७—१० ॥

याज्ञवल्क्य इति। ममापि त्वया अलं—नार्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ इत्युक्त्वा, सरूपाणि—मूर्तानि ॥ १२ ॥

यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज । जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः । चक्रुराध्वर्यवं ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १४ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रणतस्सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः ॥ १५ ॥

याज्ञवल्क्यः—

नमस्सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुस्सामभूताय त्रयीधाम्ने च ते नमः ॥ १६ ॥

नमोऽग्नीषोमभूताय जगतः कारणात्मने । भास्कराय परं तेजस्सौषुम्नरुचि बिभ्रते ॥ १७ ॥

कलाकाष्ठानिमेषादिकालसंज्ञात्मने नमः । ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे ॥ १८ ॥

बिभर्ति यस्सुरगणानाप्यायेन्दुं स्वरश्मिभिः । स्वधामृतेन च पितॄंस्तस्मै धृत्यात्मने नमः ॥ १९ ॥

हिमांबुघर्मवृष्टीनां कर्ता भर्ता च यः प्रभुः । तस्मै त्रिकालरूपाय नमस्सूर्याय वेधसे ॥ २० ॥

अपहन्ति तमो यश्च जगतोऽस्य जगत्पतिः । सत्त्वधामधरो देवो नमस्तस्मै विवस्वते ॥ २१ ॥

सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शुद्धिकारणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ २२ ॥

स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पवित्रकारणात्माय तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥ २३ ॥

नमस्सवित्रे सूर्याय भास्कराय विवस्वते । आदित्यायादिभूताय देवादीनां नमो नमः ॥ २४ ॥

यजूंषीति ॥ याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्तशिष्याश्छर्दितं विप्ररूपेण गृहीतुमनुचितमिति तित्तिरीभूता जगृहुः ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्येति ॥ चीर्णम्—चरितम् ॥ अध्वर्यवः—यजुश्शाखाध्यायिनः । यजुश्शाखाध्ययनादध्वर्युत्वम् ॥ १४ ॥ याज्ञवल्क्य इति ॥ यजूंषि वैशंपायनादधीतानि ॥ १५, १६ ॥

नम इति ॥ अग्नीषोमात्मत्वमातपवृष्टिहेतुत्वात् । कारणात्मने * यामिरादित्यस्तपति रश्मिभिः * इति प्रक्रियया । सौषुम्नं-सोमपोषकममृतम् ॥ १७ ॥

कलेति ॥ कालसंज्ञात्मने—कालस्य संज्ञापनाय । कालज्ञानात्मन इति च पाठः । परमाक्षरं-प्रणवः, * ओमिति प्रस्तुत्य * एतत्परममक्षरम् * इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

बिभर्तीति ॥ धृत्यात्मने—धारयित्रे ॥ तृप्त्यात्मन इति च पाठः ॥ १९—२२ ॥

स्पृष्ट इति ॥ पवित्रकरणात्मने इति पाठः । पवित्रकरणात्मायेति पाठे अदन्तत्वमार्षम् ॥ २३ ॥

नम इति ॥ सविता—प्रेरकः । षू प्रेरण इति धातोस्सवितेति रूपनिष्पत्तिः । सूर्यो जनकः । * सूयते रा इति निरुक्तिः । विवस्वान्—तमसो विनाशकः ॥ २४ ॥

हिरण्मयं रथं यस्य केतवोऽमृतवाजिनः। वहन्ति भुवनालोकचक्षुषं तं नमाम्यहम् ॥ २५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानस्स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रीयतामिति वाञ्छितम् ॥ २६ ॥

याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥ २७ ॥

श्रीपराशरः—

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान्रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ २८ ॥

यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वस्सोऽभवद्यतः ॥ २९ ॥

शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पंच च वाजिनाम्। कण्वाद्यास्सुमहाभाग याज्ञवल्क्याः प्रकीर्तिताः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

सामवेदतरोश्शाखा व्यासशिष्यस्स जैमिनिः। क्रमेण येन मैत्रेय बिभेद शृणु तं मम ॥ १ ॥

सुमंतुस्तस्य पुत्रोऽभूत्सुत्वा तस्याप्यभूत्सुतः। अधीतवन्तौ चैकैकां संहितां तौ महामती ॥ २ ॥

सहस्रसंहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः। चकार तं च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ ॥ ३ ॥

हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्पिंजिश्च द्विजोत्तम। उदीच्यास्सामगाः शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः ॥

हिरण्यनाभाचावत्यस्संहिता यैर्द्विजोत्तमैः। गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः ॥ ५ ॥

लोकाक्षिः कौमुदिश्चैव कक्षीवाँल्लांगलिस्तथा। पौष्पिंजिशिष्यास्तद्भेदैस्संहिता बहुलीकृताः ॥ ६ ॥

हिरण्मयमिति ॥ हिरण्मयम्—अतिहितरमणीयतेजोमयम्। केतवः—प्रज्ञानरूपाः। अमृताः—नित्याः ॥ २५–३० ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

सुमंतुरिति ॥ तां जैमिनिसंहितां तत्पुत्रपौत्रावेकैकावयौगपद्येन स्वस्वपितुरधीतवन्तौ ॥ २ ॥

सहस्रेति ॥ एवं सुत्वनः पुत्रः सुकर्माऽपि स्वपितुरधीत्य सहस्रसंहिताभेदं चकार * पुत्रमध्यापयामास सुमंतुमथ जैमिनिः। सुमंतुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयन्मुनिः ॥ सुकर्माणं सुतं सुत्वा * इति वायूक्तेः ॥३॥

हिरण्यनाभ इति ॥ तस्य—पौष्पिंजेर्लक्ष्यमाणा लोकाक्ष्याद्याः पंचशतं शिष्याः उदीच्यास्सामगाः स्मृताः ॥ ४–५ ॥ लोकाक्षिरिति ॥ तद्भेदैः—पौष्पिंजिशिष्यभेदैः, बहुलीकृताः—व्यापिताः ॥ ६ ॥

हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशति संहिताः । प्रोवाच कृतनामासौ शिष्येभ्यश्च महामुनिः ॥ ७ ॥
तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः । अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् ।
अथर्ववेदं स मुनिस्सुमंतुरमितद्युतिः ॥ ८ ॥
शिष्यमध्यापयामास कबंधं सोऽपि तं द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ ९ ॥
देवदर्शस्य शिष्यास्तु मेधो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथाऽन्यो द्विजसत्तम ॥ १० ॥
पथ्यस्यापि त्रयश्शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः । जाबालिः कुमुदादिश्च तृतीयश्शौनको द्विज ॥११॥
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्सैंधवाय च संज्ञिने ॥ १२ ॥
सैंधवान्मुंजिकेशश्च द्वेधाभिन्नास्त्रिधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ १३ ॥
चतुर्थस्स्यादांगिरसश्शांतिकल्पश्च पंचमः । श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥ १४ ॥
आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः । पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ १५ ॥
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत्सुतो वै रोमहर्षणः । पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामतिः ॥ १६ ॥
सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रायुश्शांसपायनः । अकृतव्रणोऽथ सावर्णिष्षट्शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥ १७ ॥

हिरण्यनाभ इति ॥ कृतनामा राजा प्राच्यसामगेष्वन्यतमः ॥ ७ ॥ सुमंतुर्व्यासशिष्यः ॥ ८, ९ ॥

देवदर्शस्येति ॥ अथर्ववेदे देवदर्शसंहिताश्चतस्रो मेधाद्यैर्गृहीताः ॥ १०—१२ ॥

सैंधवादिति ॥ मुंजिकेशसंहितयोश्शिष्या अन्येऽष्टौ ययोर्भेदेषु सुबहूपयोगाः पंच भेदाः नक्षत्रकल्पाद्याः । कल्पशब्दो वेदादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । तथा वायुः—* नक्षत्रकल्पो वैतानस्संहितानां तथा विधिः । चतुर्थोऽगिरसां कल्पश्शांतिकल्पश्च पंचमः ॥ श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥ इति । नक्षत्रकल्पो ज्योतिषामंशः । वैतानकल्पो वेदकल्पो ब्रह्मत्वादियज्ञविधिः । संहिताकल्पो मंत्रभागविधिः ॥ १३ ॥

चतुर्थ इति ॥ आंगिरसः कल्पोऽभिचारविधिः । शांतिकल्पोऽष्टादशमहाशांत्यादिविधिः ॥ १४ ॥

आख्यानैरिति ॥ आख्यानैः—भारतादीतिहासैः, उपाख्यानैः—तत्प्रसक्तैः ऋभुनिदाघकथाद्यैः । गाथाः पितृपृथ्वीगीताद्याः । कल्पशुद्धिः—वाराहादिकल्पवृत्तांतनिर्णयः । पितृकल्पमंत्रकल्पविधिर्वा । एतैस्सह सर्गादिपंचलक्षणां पुराणसंहिताम्—अष्टादशपुराणानां संक्षेपरूपां व्यासश्चक्रे । यथोक्तं मात्स्ये—* पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणं स्मृतम् । अनंतरं तु वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ पुराणमेकमेवासीच्छतकोटिप्रविस्तरम् * इति । धर्मसंहितायां च * ब्राह्ममेव कृते चाद्य पुराणं श्रुतिसंमितम् । अष्टादशविधं तच्च शतकोटिप्रभेदतः ॥ तस्मात् त्रेतायुगे प्रोक्तं शतमेकादशोत्तरम् । पुराणसंहिताकर्ता द्वापरे व्यास एव हि ॥ इति । पुनर्मात्स्ये च * तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षैस्संक्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते ॥ इति । अयमर्थः—कृतयुगे वेदात्पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टस्य शतकोटिप्रविस्तरस्य पुराणस्कंधस्य ब्राह्मसंज्ञस्य पुनस्त्रेतायां ब्रह्माद्यष्टादशर्षिभिः ग्रंथकोट्या संक्षिप्य ब्राह्माद्याद्यष्टादशात्मना विभक्तस्यैकादशाधिकशतसंहितस्य पुनर्द्वापरांते तस्य सारं वेदव्यासः चतुर्लक्षेण संक्षिप्याष्टादशपुराणसंहितां कृत्वा रोमहर्षणं सूतमध्यापयदिति ॥ १५, १६ ॥

सुमतिरिति ॥ सुमतिरित्यादि । तस्य—रोमहर्षणस्य ॥ १७ ॥

काश्यपस्संहिताकर्ता सावर्णिश्शांसपायनः । रोमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलसंहिता ॥ १८ ॥
चतुष्टयेन भेदेन संहितानामिदं मुने ॥ १९ ॥
आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते । अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ २० ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथाऽन्यं नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ २१ ॥
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यन्नवमं स्मृतम् । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैंगमेकादशं स्मृतम् ॥ २२ ॥

काश्यप इति ॥ काश्यपः—अकृतव्रणः, * काश्यपो ह्यकृतव्रणः * इति वायूक्तेः । तिसृणां काश्यपादिकृतानां संहितानां चतुर्थी रोमहर्षणिकाख्यया व्यासेन संक्षिप्ता । रोमहर्षणेनाधीता स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादिता । रोमहर्षणिना उग्रश्रवसाऽपि शौनकादिभ्यः ख्यापिता । तथा च मात्स्ये—* चतुर्लक्षमिदं प्रोक्तं व्यासेनाद्भुतकर्मणा । मत्पित्रे मम पित्रा तु मया तुभ्यं निवेदितम् ॥ इति । एवं त मूलास्सर्वाः पुराणसंहिताः कलौ चतुर्विधाः, * सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वास्ताश्चार्थवादिकाः । पाठांतरपृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ॥ इति वायूक्तेः । कौर्मे तु स्वस्य स्वेनैव चतुर्भेदत्वमुक्तम्, * इदं तु पंचदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥ इति ॥ १८ ॥

चतुष्टयेनेति ॥ पुराणसंहितानामेतेन चतुष्टयेन मूलभूतेन तदर्थं स्मृत्वा पुरुषभेदकालभेदानुगुण्येन मया इदं—वैष्णवं पुराणं कृतमित्यर्थः । एतत्संहिताचतुष्टयमूलत्वं सर्वपुराणानां साधारणम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मं पुराणं प्रशंसति—आद्यमिति । आद्यं—मूलभूतम् । पुराणसंख्यामाह—अष्टादशेति ॥ २० ॥

तान्येवानुक्रामति—ब्राह्ममिति ॥ पुराणानां सर्वेषां चतुर्भेदत्वमुक्तम् । वैष्णवं तु षड्भेदम् । तेन पुराणान्तरेषु वैष्णवस्य दशसहस्राष्टसहस्रत्वाद्युक्तिस्संहिताभेदमानविषया कल्प्या । यथा लैंगे * पुराणं वैष्णवं चक्रे प्रसादाद्वै पराशरः । षट्प्रकारं समस्तार्थसूचकं ज्ञानसंचयम् ॥ दशसाहस्रसंमितं सर्ववेदार्थसंयुतम् ॥ * शैवमात्स्ययोस्तु—* वैष्णवं चाष्टसाहस्रमिति ; क्वचिद्देशे नवसहस्रमुच्यते, क्वचिच्चतुर्विंशतिसहस्रं क्वचित् द्वाविंशतिसहस्रम् । इदं तु षट्सहस्रमस्माभिर्व्याख्यायमानम् । सर्गादिपंचकं पुराणानां सामान्यलक्षणम् । वैशेषिकं तु मात्स्योक्तम् । यथा—* ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ एतदेव च वै ब्राह्मं पाद्मकल्पे जगद्धितम् । पाद्मं तत्पंचपंचाशत्सहस्राणि निगद्यते ॥ वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यान्प्राह धर्मानखिलान् तदुक्तं वैष्णवं विदुः ॥ विष्णवाह्यमष्टसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पे प्रसंगेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् ॥ यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं शैवमुच्यते ॥ यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधो यत्र तद्भागवतमुच्यते ॥ सारस्वतस्य मुनयो यच्छुश्रुर्युर्नरामराः । अष्टादशसहस्राणि तद्भागवतमुच्यते ॥ यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयानि ह । पंचविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ यत्राधिकृत्य शकुनिं धर्माधर्मविचारणा ॥ तद्द्वात्रिंशत्सहस्रं वै मार्कंडेयमिहोच्यते ॥ २१ ॥

आग्नेयमिति ॥ * शापावसाने भृगुणा ऋषिणा यत्प्रकाशितम् । चयनानां समुत्पत्तिरिष्टकागणनं तथा ॥ क्रतुसंख्यादितः कृत्वा ह्याग्नेयं तदिहोच्यते । आग्नेयं चाष्टसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् ॥ शतानीकेन पृष्टेन व्यासशिष्येण धीमता । सौरा धर्मा विशेषेण व्याख्यातास्तु सुमंतुना ॥ एकत्रिंशत्सहस्राणि भविष्याख्यं सुभाषितम् । यत्र वै वैष्णवा धर्मा वसिष्ठेन महात्मना ॥ अंबरीषस्य वै प्रोक्तास्सर्गो ब्राह्मस्तथैव च ॥ पुराणं ब्रह्मवैवर्तं तद्द्वादशसहस्रकम् ॥ यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । नंदिना लैंगमित्युक्तमेकादशसहस्रकम् ॥ २२ ॥

वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा ।
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् । [महापुराणान्येतानि ह्यष्टादश महामुने ॥ २३ ॥
तथा चोपपुराणानि मुनिभिः कथितानि च ।] सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च ।
सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वंशानुचरितं च यत् ॥ २४ ॥
यदेतत्तव मैत्रेय पुराणं कथ्यते मया । एतद्वैष्णवसंज्ञं वै पाद्मस्य समनन्तरम् ॥ २५ ॥
सर्गे च प्रतिसर्गे च वंशमन्वंतरादिषु । कथ्यते भगवान्विष्णुरशेषेष्वेव सत्तम ॥ २६ ॥
अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ २७ ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चैव ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ २८ ॥
ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो देवर्षयः पुनः । राजर्षयः पुनस्तेभ्यो ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥ २९ ॥
इति शाखास्समाख्याताश्शाखाभेदास्तथैव च । कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तवोदितः ॥ ३० ॥

वाराहमिति ॥ * महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाऽभिहितं क्षोण्यास्तद्वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥ यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे रुद्रचरितैरुपबृंहितम् ॥ स्कांदं नाम पुराणं तत्सहस्रशतसम्मितम् । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥ त्रिवर्गं च त्रिदैवत्यं वामनं परिकीर्त्यते ॥ चतुर्दशसहस्राणि श्वेतकल्पानुगं शिवम् ॥ यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ॥ इन्द्रद्युम्नप्रसंगेन ऋषिभ्यश्शक्रसन्निधौ । कौर्मं तत् षट्सहस्राणि (लक्ष्मी) अग्निकल्पानुषंगिकम् ॥ श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याब्रवीत्सप्तकल्पवृत्तं सहस्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥ यथा च गारुडे कल्पे विश्वांडं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याब्रवीद्विष्णुर्गारुडं तदिहोच्यते ॥ तत् षोडशसहस्राणि नृपते त्विह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्मांडमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुनः ॥ तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्मांडं द्विशताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ॥ तद्ब्रह्माण्डं पुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ इत्यादि ॥ २३—२५ ॥

सर्गे चेति ॥ अशेषेषु पुराणेषु सर्गप्रतिसर्गादिषु कर्तृत्वेन भगवान् विष्णुः कथ्यते, सर्गादेस्तत्कर्तृकत्वात् * यतो वा इमानि भूतानि * इत्यादिश्रुतेः । * विष्णुर्ब्रह्मा शिवो विष्णुर्विष्णुरादित्य एव च । सर्वं विष्णुमयं ब्रह्मन्निति पौराणिकं वचः ॥ एवमेव पुराणेषु दशस्वष्टसु नान्यथा । अन्यथा ये प्रपद्यन्ते नारकास्ते भवन्ति वै ॥ इत्यादित्यपुराणम् ॥ २६ ॥

पुराणानां वेदोपबृंहकत्वेन धर्मवेदनहेतुत्वाद्धर्मविद्यास्थानेषु अन्तर्भावं दर्शयति—अंगानीति ॥ इतिहासस्य पुराणेऽन्तर्भावः, * इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * इति वचनात् ॥ २७ ॥

आयुरिति ॥ आयुर्वेदादिचतुष्कस्य दृष्टप्राधान्यात्केवलविद्यास्थानत्वात् न धर्मस्थानत्वमिति तस्य पृथगुक्तिः । * आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं गांधर्वो गीतशासनम् । अर्थशास्त्रं दण्डनीतिर्धनुर्वेदोऽस्त्रशासनम् ॥ चत्वार उपवेदास्ते * इति वैजयन्ती ॥ २८ ॥

वेदप्रसंगात्तद्दर्शिन ऋषयो वंशभेदात् त्रिधोक्ताः ज्ञेया इत्यादिना ॥ ऋषिप्रकृतयः-ऋषिस्वभावाः ॥ २९ ॥

इतीति ॥ भेदहेतुः मनुष्याणां बलाद्यल्पत्वम् ॥ ३० ॥

सर्वमन्वन्तरेष्वेवं शाखाभेदास्समाः स्मृताः ॥ ३१ ॥

प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे द्विज ॥ ३२ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया । मैत्रेय वेदसंबन्धं किमन्यत्कथयामि ते ॥ ३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

मैत्रेय:—

यथावत्कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽसि मया गुरो । श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वेकं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

सप्त द्वीपानि पातालवीथयश्च महामुने । सप्तलोकाश्च येऽन्तस्था ब्रह्माण्डस्यास्य सर्वतः ॥ २ ॥

स्थूलैस्सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मसूक्ष्मैस्सूक्ष्मतरैस्तथा । स्थूलात्स्थूलतरैश्चैव सर्वं प्राणिभिरावृतम् ॥ ३ ॥

अंगुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति मुनिसत्तम । न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबंधनिबंधनाः ॥ ४ ॥

सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल । आयुषोऽन्ते तथा यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः ॥ ५ ॥

यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु । जन्तवः परिवर्त्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ६ ॥

सोऽहमिच्छामि तच्छ्रोतुं यमस्य वशवर्तिनः । न भवन्ति नरा येन तत्कर्म कथयस्व मे ॥ ७ ॥

श्रीपराशरः—

अयमेव मुने प्रश्नो नकुलेन महात्मना । पृष्टः पितामहः प्राह भीष्मो यत्तच्छृणुष्व मे ॥ ८ ॥

भीष्म :—

पुरा ममागतो वत्स सखा कालिंगको द्विजः । स मामुवाच पृष्टो वै मया जातिस्मरो मुनिः ॥ ९ ॥

सर्वमन्वन्तरेष्विति ॥ प्राजापत्या—ब्रह्मदृष्टा ; तद्विकल्पाः—तस्या विभागभूताः इमे अधीयमानाः शाखा-भेदाः अनित्या इव प्रतिद्वापरं किंचिद्भिन्नपाठतया शाखांतरत्वं नीताः सन्तः समन्तात् नित्या एव तथातथा दृश्यन्ते ॥ ३१—३२ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ श्रुत्याद्युक्तो धर्मो भगवदाराधनतयाऽनुष्ठितो निःश्रेयसायेत्येतदर्थं यमभटसंवादं प्रस्तौति—यथावदिति ॥ १—७ ॥

अयमिति ॥ अयमेव प्रश्नो नकुलेन भीष्मं प्रति पृष्टः ; अतस्स नकुलायाहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

स कालिंगको मुनिस्त्वया पृष्टमिममर्थं मया पृष्टो मां प्रत्युवाचेत्याह—पुरेति ॥ ९ ॥

तेनाख्यातमिदं सर्वमित्थं चैतद्भविष्यति। तथा च तदभूद्वत्स यथोक्तं तेन धीमता ॥ १० ॥
स पृष्टश्च मया भूयः श्रद्दधानेन वै द्विजः। यद्यदाह न तद्दृष्टमन्यथा हि मया क्वचित् ॥ ११ ॥
एकदा तु मया पृष्टमेतद्यद्भवतोदितम्। प्राह कालिंगको विप्रस्स्मृत्वा तस्य मुनेर्वचः ॥ १२ ॥
जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम। यमकिंकरयोर्योऽभूत्संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥

स्वपुरुष मभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥ १४ ॥

अहममर(गणा)वरार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः।
हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतंत्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ॥ १५ ॥

कटकमकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम्।
सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः ॥ १६ ॥

क्षितितलपरमाणवोऽनिलान्ते पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्या।
सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥ १७ ॥

स्वस्य तं प्रत्यस्यार्थस्य प्रश्नकारणं तस्य सत्यवादित्वमित्याह—तेनेति॥ इदमित्थम्, इदानीं स देशान्तरे वर्तते, एतच्चेत्थं भविष्यति, इति व्यवहितं विप्रकृष्टं च तेन यथाऽऽख्यातं तत्तथाऽभूत् ॥ १०, ११ ॥

एवं तस्य प्रत्ययितत्वेन त्वया पृष्टमेतदर्थरूपं मया पृष्टः प्रत्युवाचेत्याह—एकदेति ॥ किं प्रत्युवाचेत्यपेक्षायामाह—स्मृत्वेति ॥ १२ ॥

जातिस्मरेणेति ॥ तेन जातिस्मरेण यो यमकिंकरसंवादः कथितोऽभूत्तं संवादं तस्य मुनेर्वचस्स्मृत्वा ते ब्रवीमीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

स्वपुरुषमिति ॥ स्वपुरुषमित्यादि कालिंगवचनम्। परिहरेत्यादि यमवचनम्। प्रभुभिः स्वप्रभावभंगस्थानं न प्रकाश्यमिति नीत्या विष्णुनामसूच्चैरुच्चारितेषु नारकिणोऽपि तच्छ्रवणादिना नरकान्मुच्येरन् तेन स्वाधिकारहानिरिति भीत्या च कर्णमूले कथनम्, 'राजदारान्मागाः' इति वचनवद्रहसि कथनीयत्वाच्च। यमस्य वैष्णवेष्वप्रभुत्वे प्रमाणम्—* द्रवन्ति दैत्याः प्रणमन्ति देवाः * प्रभवो भगवद्भक्ता मादृशानाम्" इत्यादि ॥ १४ ॥

अत्र हेतुमाह—अहमिति ॥ धात्रा—ईश्वरेण, हिताहिते—हितप्रवर्तने अहितनिवर्तने च ॥ १५ ॥

विष्णुत्वविवरणमुखेनाखिलैश्वर्यमेव दर्शयते—कटकेति ॥ अभेदं—भेदरहितं, तादात्म्यवत्। यथा—कारणभूतं कनकं कार्यभूतकटकादितादात्म्येऽपि एकमिष्यते। एवं कारणभूतो हरिः कार्यभूतसुरपशुमनुजादिभेदैः भिन्नोऽपि तदात्मभूत एक उदीर्यते। कारणत्वेन सर्वत्रैकस्यैव व्याप्य स्थितत्वात् स एवेश्वर इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तस्य संहर्तृत्वमाह—क्षितितलेति ॥ अनिलान्ते—उत्थापकानिलावसाने, कलुषं—कालुष्यम्, ईश्वरसंकल्पकृतगुणवैषम्येणोत्थापितास्सुरादयस्तस्य गुणकालुष्यस्य नाशे तमःशरीरेण तेन सनातनेनैकतां यान्ति ॥ १७ ॥

हरिममर(गणा)वरार्चितांघ्रिपद्मं प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापबंधं व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम् ॥ १८ ॥
इति यमवचनं निशम्य पाशी यमपुरुषस्तमुवाच धर्मराजम् ।
कथय मम विभो समस्तधातुर्भवति हरेः खलु यादृशोऽस्य भक्तः ॥ १९ ॥
यमः— न चलति निजवर्णधर्मतो यस्सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किंचिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २० ॥
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा विमलमतेर्मलिनीकृतस्तमेनम् ।
मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥ २१ ॥
कनकमपि रहस्यवेक्ष्य बुद्ध्या तृणमिव यस्समवैति वै परस्वम् ।
भवति च भगवत्यनन्यचेताः पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २२ ॥
स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णुर्मनसि नृणां क्व च मत्सरादिदोषः ।
न हि तुहिनमयूखरश्मिपुंजे भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः ॥ २३ ॥
विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तश्शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥ २४ ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्भवति पुमाञ्जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः कथयति चारुतयैव सालपोतः ॥ २५ ॥
यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ।
अपगतमदमानमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम् ॥ २६ ॥
हृदि यदि भगवाननादिरास्ते हरिरसिशंखगदाधरोऽव्ययात्मा ।
तदघमघविघातकर्तृभिन्नं भवति कथं सति चान्धकारमर्के ॥ २७ ॥

हरिमिति ॥ परमार्थतः—निरुपाधिकम् । अग्निदृष्टान्तो भक्तसंसर्गिणामपि परिहारार्थः ॥ १८—२० ॥

कलिकलुषेति ॥ कलिकलुषं—कलिकालुष्यं रागद्वेषादि, तदेव मलम् ॥ २१, २२ ॥

स्फटिकेति ॥ सकलदोषप्रतिभटे कल्याणगुणात्मके भगवति मनसि स्थिते नृणां मत्सरादिदोषो न भवतीत्यर्थः । न हीत्यादि । वसतीति शेषः ॥ २३ ॥

विमलमतिरिति ॥ यस्य हृदि वासुदेवः स निरस्तनिखिलदोषः कल्याणगुणयुक्तश्च भवतीत्यर्थः । मानः—गर्वः, माया—शाठ्यम् ॥ २४ ॥

भगवद्ध्यानपरो भक्तश्चाक्षुषेण सौम्यत्वादिगुणेन ज्ञातुं शक्य इत्याह—वसतीति ॥ सौम्यरूपः—* स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः, * ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति * इत्यादिवत् । बालसालतरुरात्मनश्चारुतयैव क्षितेरन्तस्थमतिरम्यं रसं सारं सूचयति ॥ २५, २६ ॥

हृदीति ॥ तदघं—ध्यातुः पापम् अघविघातकर्त्रा भगवता भिन्नं—विदीर्णं भवति । अर्के सत्यपि कथमंधकारम् ? ॥ २७ ॥

हरति परधनं निहन्ति जन्तून्वदति तथाऽनृतनिष्ठुराणि यश्च ।
अशुभजनितदुर्मदस्य पुंसः कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥ २८ ॥
न सहति परसंपदं विनिन्दां कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः ।
न यजति न ददाति यश्च सन्तं मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥ २९ ॥
परमसुहृदि बांधवे कलत्रे सुततनयापितृमातृभृत्यवर्गे ।
शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥ ३० ॥
अशुभमतिरसत्प्रवृत्तिसक्तस्सततमनार्यकुशीलसंगमत्तः ।
अनुदिनकृतपापबंधयुक्तः पुरुषपशुर्न हि वासुदेवभक्तः ॥ ३१ ॥
सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरस्स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥ ३२ ॥
कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शंखचक्रपाणे ।
भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥ ३३ ॥
वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते ।
तव गतिरथ वा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः ॥ ३४ ॥

कालिङ्गः—इति निजभटशासनाय देवो रवितनयस्स किलाह धर्मराजः ।
मम कथितमिदं च तेन तुभ्यं कुरुवर सम्यगिदं मयाऽपि चोक्तम् ॥ ३५ ॥

भीष्मः—

नकुलैतन्ममाख्यातं पूर्वं तेन द्विजन्मना । कलिङ्गदेशादभ्येत्य प्रीतेन सुमहात्मना ॥ ३६ ॥
मयाऽप्येतद्यथान्यायं सम्यग्वत्स तवोदितम् । यथा विष्णुमृते नान्यत्त्राणं संसारसागरे ॥ ३७ ॥

परहिंसादिना दोषेणाभक्तस्य हृदि भगवदसन्निधिर्ज्ञातुं शक्य इत्याह—हरतीत्यादिचतुर्भिः॥ हरतीति॥ निष्ठुराणि—परुषाणि ॥ २८ ॥

नेति ॥ न यजति सन्तं—विष्णुं नार्चयति, न ददाति तद्भक्ताय ॥ २९ ॥

परमेति ॥ अवेहि नास्य भक्तमिति भक्तपदेन नञः संबन्धः । अभक्तमवेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अशुभमतिरिति ॥ अनार्यम्—अमंगलं, कुशीलं—दुःशीलं, संगो विषयसंगः ; तैर्मत्तः पुरुषपशुः—अविवेकी । अनार्यकुशीलसंगमत्त इति पाठः ॥ ३१ ॥ भक्तस्य लक्षणान्तरमाह—सकलमिति ॥ ३२ ॥

कमलनयनेति ॥ ईरयन्तीति वचनादर्थज्ञानमन्तरेणापि नामोच्चारणमात्रमेव पापहरमिति सूचितम् । ईरणं श्रवणादेरप्युपलक्षणम् ॥ ३३ ॥

वसतीति ॥ यस्य मनसि हरिर्वसति तस्य यावद्दृष्टिपातं चक्रं परिभ्रमति, अतस्तद्दृष्टिपाते तत्प्रतिहतवीर्यबलस्य तव मम वा गतिर्नास्ति । स त्वन्यलोक्यः—अन्यलोकार्हः, न त्वस्मल्लोकार्हः, * न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्तीति वचनात् ॥ ३४ ॥ इतीति ॥ तेन—यमभटेन ॥ ३५—३७ ॥

किंकराः पाशदंडाश्च न यमो न च यातनाः । समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनस्सदा ॥ ३८ ॥

श्रीपराशरः—

एतन्मुने समाख्यातं गीतं वैवस्वतेन यत् । त्वत्प्रश्नानुगतं सम्यक्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

भगवन्भगवान्देवः संसारविजिगीषुभिः । समाख्याहि जगन्नाथो विष्णुराराध्यते यथा ॥ १ ॥

आराधिताच्च गोविंदादाराधनपरैर्नरैः । यत्प्राप्यते फलं श्रोतुं तच्चेच्छामि महामुने ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

यत्पृच्छति भवानेतत्सगरेण महात्मना । और्वः प्राह यथा पृष्टस्तन्मे निगदतश्शृणु ॥ ३ ॥

सगरः प्रणिपत्यैनमौर्वं पप्रच्छ भार्गवम् । विष्णोराराधनोपायसंबन्धं मुनिसत्तम ॥ ४ ॥

फलं चाराधिते विष्णौ यत्पुंसामभिजायते । स चाह पृष्टो यत्तेन तस्मै तन्मेऽखिलं शृणु ॥ ५ ॥

और्वः—

भौमं मनोरथं स्वर्गं स्वर्गिवन्द्यं च यत्पदम् । प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ६ ॥

यद्यदिच्छति यावच्च फलमाराधितेऽच्युते । तत्तदाप्नोति राजेन्द्र भूरि स्वल्पमथापि वा ॥ ७ ॥

यत्तु पृच्छसि भूपाल कथमाराध्यते हरिः । तदहं सकलं तुभ्यं कथयामि निबोध मे ॥ ८ ॥

किंकरा इति ॥ यस्यात्मा केशवालंबन इत्यात्मनिवेदनोक्तिः । * श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति भक्तेर्नवविधत्वोक्तेः । एवमुक्तश्रवणादिनवविधान्तरंगा वक्ष्यमाणसदाचारोपलक्षणा भगवदेकचित्ततास्वरूपलक्षणा भगवति निरुपाधिकप्रीतिरूपा भक्तिरेव यमवश्यत्वनिवारिकेत्यध्यायार्थः । अथवा अस्मिन् अध्याये जातिस्मरो नाम कश्चिन्मुनिः, तदुक्तिमूला कालिंगोक्तिः भीष्मेण नकुलायोच्यते । तत्रेयं योजना—पुरा ममेत्यादि मामुवाचेत्यन्तं भीष्मवचनम् । पृष्टो वै मयेत्यारभ्य अन्यथा हि मया क्वचिदित्यन्तं कालिंगवाक्यं, तत्र वत्सेति भीष्मस्य संबोधनम् । द्विजो जातिस्मरः । एकादा त्विति श्लोको भीष्मवाक्यम् । जातिस्मरेण कथित इत्यादि मयापि चोक्तमित्यन्तं कालिंगवाक्यम् । मम कथितमिदं च तेनेत्यत्र तच्छब्देन जातिस्मरस्य परामर्शः ॥ ३८, ३९ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

पूर्वं भगवदाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्युक्तवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं भक्तिलक्षणमुक्तम् । इदानीं तदेव चतुर्वर्गसाधनमित्युच्यते भगवन्नित्यध्यायनवकेन ॥ १—८ ॥